

II. Zawieranie i rozpad związków małżeńskich a zmiany w strukturze gospodarstw domowych i rodzin

Wanda Nowak-Sapota

Wprowadzenie

Struktury gospodarstw domowych ulegają ciągłym zmianom we wszystkich krajach. Wiele trendów ma zbliżony charakter, ale nie oznacza to, że rozwój liczby i struktury gospodarstw domowych przebiega z jednakową intensywnością, w tych samych okresach i w tym samym kierunku. Tempo zmian uwarunkowane jest różnorodnością czynników, których działanie jest efektem przekształceń o charakterze ilościowym i jakościowym.

Aspekty ilościowe wiążą się ze zmianami ogólnej liczby ludności oraz przekształceniami w składzie populacji według wieku, płci i stanu cywilnego. Analiza przeprowadzona dla okresu 1970–1980 przez Sweeta [1984] pozwoliła stwierdzić, że dwie trzecie wzrostu liczby gospodarstw domowych zależne jest od wpływu czynników demograficznych, natomiast pozostała część jest wynikiem zróżnicowania czynnika subiektywnego, jakim jest skłonność do tworzenia samodzielnego gospodarstwa. W badaniach brytyjskich podkreśla się, obok wymienionych, istotność wpływu czynników ekonomicznych dla decyzji formowania gospodarstw domowych [Ermisch, Overton 1985].

Jakościowe aspekty zmian związane są z przekształceniami struktur i składu osobowego gospodarstw domowych [Cutright 1974, Kobrin 1978]. Zróżnicowanie tych struktur w układzie terytorialnym spowodowane jest często odmiennością kulturową, ugruntowanymi poglądami na temat wzorców małżeństwa i rodziny a także tradycjami wyznaniowymi [Höpflinger 1985, 1987]. Siła i kierunek zmian poszczególnych czynników powoduje, że w badanym okresie na terytorium poszczególnych kontynentów i obszarze każdego państwa funkcjonują obok siebie kombinacje schematów tradycyjnych i nowoczesnych struktur gospodarstw domowych.

W porównaniach międzynarodowych napotykamy wiele trudności zarówno natury metodologicznej, jak i zakresu statystyk dotyczących gospodarstw domowych. Większość informacji pochodzi ze spisów ludności oraz bieżącej

rejestracji. Zakres tych danych w układzie przestrzennym jest bardzo zróżnicowany.

Zdaniem wielu autorów zajmujących się problematyką gospodarstw domowych występują trzy główne, oddziałujące na siebie, źródła zmian w rozwoju gospodarstw domowych.

Pierwszą grupę stanowią czynniki demograficzne, wywołujące dwie podstawowe tendencje zmian: niska płodność powiązana z wydłużaniem się przeciętnego trwania życia są powodem postarzania populacji. Struktury gospodarstw domowych w większości krajów są odzwierciedleniem przekształceń w strukturze wieku ludności. Zmniejszający się poziom dzietności wpływa na wzrost liczby i udziału gospodarstw domowych bez dzieci, a coraz większe różnice w poziomie umieralności są rezultatem wysokich udziałów gospodarstw kierowanych przez kobiety [Cramer 1980, Höm 1986, Höpfinger 1984, IIASA Conference 1988].

Druga grupa czynników wpływa na istotne zmiany jakościowe struktur gospodarstw domowych. Obejmuje ona zbiór zdarzeń związanych z procesem tworzenia rodziny, rozumianym jako okres od momentu zawarcia związku małżeńskiego do chwili narodzin ostatniego dziecka [Keilman 1988, Kiernan i inni 1985, 1986a, 1986b].

Trzecim źródłem zmian jest proces rozwiązywania i odtwarzania rodzin, co w efekcie daje różnorodność sposobów tworzenia gospodarstw domowych. Rozpad rodziny następuje na skutek rozwodu lub zgonu jednego ze współmałżonków, natomiast odtworzenie – poprzez powtórne związki lub wybór sposobu zamieszkiwania osób owdowiałych i rozwiedzionych. Czynnikiem różnicującym intensywność zmian tego procesu, obok odrębności socjokulturowych, jest obowiązujące na danym terytorium prawo rozwodowe [Sardon, 1986].

Celem prezentowanego opracowania jest próba oceny wpływu procesu zawierania związków małżeńskich i ich rozpadu w wyniku rozwodów na rozwój liczby i struktury gospodarstw domowych w Polsce. Obiektem szczególnego zainteresowania, jak zaznaczono we wstępie, jest obszar Ziemi Łódzkiej.

Część pierwsza zawiera główne nurty rozważań teoretycznych oraz wyniki badań w tym zakresie uzyskane w Stanach Zjednoczonych i wielu krajach europejskich.

Część druga to empiryczna prezentacja danych spisowych w Polsce i ich analiza w kontekście trendów obserwowanych w Europie. Szczególna uwaga jest poświęcona tendencjom zmian w rozwoju liczby i struktur gospodarstw domowych na obszarze województw Ziemi Łódzkiej, w podziale administracyjnym obowiązującym w Polsce do 31.12.1998 r.

1. Wpływ małżeńskości na kształt struktur gospodarstw domowych

1.1. Przemiany w procesie tworzenia małżeńskich gospodarstw domowych

Z dotychczasowych badań wynika, że jakościowe zmiany struktur gospodarstw domowych następują, w głównej mierze, pod wpływem przekształceń składu danej populacji według stanu cywilnego. Cechę tę łączy się z wiekiem i płcią, ze względu na ewolucję struktur, które charakteryzują się pewnymi stałymi etapami przemian.

Wpływ zawierania związków małżeńskich na zmiany struktur gospodarstw domowych rozpatruje się przede wszystkim w kontekście przemian procesu tworzenia rodziny. Proces ten to zbiór następujących po sobie zdarzeń od momentu pierwszego ślubu, narodzin pierwszego dziecka do momentu pojawienia się ostatniego potomka.

Początek życia rodzinnego, w większości krajów, kojarzy się z zawarciem pierwszego formalnego związku małżeńskiego, a dopiero następne decyzje dotyczą tworzenia gospodarstwa domowego. Decyzje te wywołują zmiany określonego typu gospodarstwa, ale są rozpatrywane w kontekście struktury ogółu gospodarstw domowych danego terytorium, nie wyłączając osób będących w pozamałżeńskim stanie. Preferencje jednostek co do sposobu zamieszkiwania owocują decyzją, która przenosi proces tworzenia rodziny na poziom gospodarstwa domowego.

Zmieniające się schematy rodzinne i schematy tworzenia gospodarstw domowych oddziałują na siebie, powodując zmiany struktur ogółu gospodarstw danego terytorium.

W badaniach wpływu stanu małżeńskiego na ewolucję struktur gospodarstw domowych obserwuje się następujące główne trendy:

- 1) znaczny spadek udziału gospodarstw domowych z parą małżeńską;
- 2) wzrastający odsetek małżeństw bezdzietnych;
- 3) istotny spadek liczby i udziału wieloosobowych rodzinnych gospodarstw, szczególnie mających na utrzymaniu troje i więcej dzieci;
- 4) zmiana proporcji pomiędzy gospodarstwami rodzinnymi i nierodzinnymi na korzyść tych drugich.

Obserwowane tendencje zmian są wynikiem transformacji procesu tworzenia rodziny, która miała swój początek w latach siedemdziesiątych w USA i w wielu krajach Europy [Langman 1986, Lesthaeghe i inni 1986, Lüschen, Günther 1988].

Większość społeczeństw krajów wysoko rozwiniętych doświadczyła spadku natężenia pierwszego małżeństwa i wzrostu wieku matki w momencie pierwszych narodzin. Średni wiek mężczyzn i kobiet zawierających pierwszy

formalny związek jest zróżnicowany, najwyższy w Szwecji, Danii i Szwajcarii, najniższy w Portugalii i Grecji [Heilig 1985, Höpflinger 1985, INED 1988, Kiernan, Eldridge 1985, Lenzi 1980, Monnier, Alain 1988].

Wzrasta liczba młodych ludzi, którzy nie decydują się na założenie rodziny. W niektórych regionach Europy odsetek mężczyzn i kobiet pozostających na stałe samotnymi i bezdzietnymi wykazuje rosnącą tendencję [Goldscheider i inni 1987, Kiernan 1986c]. Nie oznacza to, że wśród młodego pokolenia życie rodzinne traci popularność. W dalszym ciągu dominująca część młodzieży preferuje formalne związki i posiadanie dzieci.

Spadek odsetków małżeńskich gospodarstw domowych obserwuje się wśród par z dziećmi, natomiast odsetki żonatych mężczyzn i zamężnych kobiet bez dzieci wykazują tendencję rosnącą. Zbiorowość tych ostatnich tworzą bezdzietne młode małżeństwa, jak również osoby w starszym wieku tworzące odrębne gospodarstwo domowe po odejściu dorosłych dzieci.

Dotychczas niewiele krajów jest dotkniętych problemem bezdzietności. Wzrost odsetka kobiet pozostających bezdzietnymi obserwuje się w Anglii i Walii, Holandii, Szwajcarii i Niemczech. Szacuje się, że spośród Holenderek urodzonych po 1955 r. około 20% pozostaje bezdzietnymi, dla Anglii, Walii i Szwajcarii udział ten kształtuje się na poziomie 18%, a w Niemczech 19% małżeństw zawartych w latach siedemdziesiątych pozostaje bez dzieci [Nave-Herz 1988, Pohl 1975, Niphuis-Nell 1979]. Żadnego wzrostu bezdzietności nie obserwuje się natomiast w Austrii i na południu Europy.

Analizując rozwój struktur gospodarstw domowych znajdujemy jeszcze jeden aspekt rosnącej bezdzietności: zarówno liczba młodych par, chwilowo bez dzieci, jak i liczba starszych par z dziećmi, nie pozostającymi w stanie małżeńskim w ich gospodarstwach, wzrosła. Oznacza to, że zmniejszenie wielkości rodziny jest efektem skracania się okresu rodzenia dzieci, jak i opieki nad nimi. Z kolei obniża się udział dorosłych będących w wieku opieki nad dziećmi.

O ile efekty czynników demograficznych w tworzeniu struktur gospodarstw domowych są prognozowane z dość dużą wiarygodnością, o tyle wpływ tworzenia rodzin na ewolucję tych struktur jest znacznie trudniejszy do przewidzenia.

Na ogół wzrost natężenia małżeństw powoduje przyrost liczby gospodarstw domowych i wpływa na ich układ strukturalny. Zdecydowana większość par małżeńskich, niezależnie od wieku, preferuje samodzielność zamieszkiwania. Dane dotyczące par małżeńskich wyraźnie wskazują na ugruntowanie się norm neolokalnego sposobu zamieszkiwania małżonków. Status formalnego związku małżeńskiego kojarzy się z niezależnością utrzymania i zamieszkania. Zmniejszanie się odsetka gospodarstw małżeńskich jest więc konsekwencją spadającego natężenia małżeństw i wzrostu udziału innych typów gospodarstw domowych [Lawrence 1988]. Zróżnicowanie międzyregionalne w intensywności

tworzenia nowych gospodarstw jest najczęściej odzwierciedleniem poziomu ekonomicznego i sytuacji mieszkaniowej danego społeczeństwa [Garfinkel, MacLanahan 1986].

Niemal wszystkie kraje europejskie (wcześniej USA) doświadczały znacznego wzrostu liczby nierodzinnych gospodarstw domowych¹. Jednym z czynników tego wzrostu jest pojawienie się wśród młodych ludzi niemająłżeńskiej kohabitacji. Dorosłe dzieci opuszczając dom rodziców wybierają współzamieszkiwanie w nieformalnym związku, dzielenie mieszkania z obcymi osobami lub zamieszkiwanie samotne. Wyższy standard życia, zmiany socjokulturowe wzmocniły tendencję do tworzenia samodzielnych gospodarstw przy wspólnym zamieszkiwaniu lub młodocianej kohabitacji [Hoffmann-Nowotny 1987]. Często układy te szybko zmieniają się prowadząc do ślubu lub kohabitacji osób tworzących jednoosobowe gospodarstwa [Witte, Lahmann 1988, Höm, Renneralm 1985, Szukalski 2001]. Pojawienie się niemająłżeńskiej kohabitacji jest przyczyną niskiej płodności, ponieważ pary żyjące w nieformalnych związkach bardzo często są bezdzietne. Nawet w krajach skandynawskich płodność par kohabitacyjnych jest niższa niż mążeńskich gospodarstw domowych. Może wynikać to z faktu, że oczekiwanie narodzin dziecka jest nadal główną przyczyną pobierania się niemająłżeńskich par [Meyer, Schulze 1988].

Ocena wpływu zawierania pierwszych związków mążeńskich na proces tworzenia gospodarstw domowych jest możliwa na podstawie statystyk spisów powszechnych. Zjawisko niemająłżeńskiej kohabitacji i jego rola w rozwoju gospodarstw domowych wymaga prowadzenia specjalistycznych badań, ponieważ nie podlega rejestracji.

1.2. Natężenie rozwodów a rozwój gospodarstw domowych

Jedną z istotnych przyczyn rozwiązania związku mążeńskiego jest rozwód. Prowadzi on z jednej strony do rozpadu rodziny, z drugiej – prowadzić może do jej odtwarzania poprzez zawieranie powtórnych formalnych lub nieformalnych związków.

Eksplozja natężenia rozwodów obserwowana od 1955 r. w USA i wielu krajach europejskich (z wyjątkiem mających restrykcyjne prawo rozwodowe) doprowadziła do teorii niestabilności i deinstytucjonalizacji życia nowoczesnej rodziny [Sardon 1986].

Badania historyczne nie potwierdzają jednak w całości tych teorii. Proces rozwiązywania i odtwarzania rodzin występował w przeszłości, z tym że główną tego przyczyną była wyższa umieralność i ubóstwo ekonomiczne.

Niewątpliwie jednak wysokie natężenie rozwodów i zawieranie powtórnych związków dają w efekcie różnorodność struktur rodzinnych, co znajduje

również odzwierciedlenie w ewolucji tworzenia gospodarstw domowych. Decyzje w tym zakresie zależą często od sytuacji ekonomicznej i mieszkaniowej rozwiedzionych, chociaż, jak twierdzą badacze amerykańskich rodzin, warunek ten odgrywa ograniczoną rolę w decyzjach o tworzeniu gospodarstwa domowego [Garfinkel, MacLanahan 1986].

Wpływ liczby i natężenia rozwodów na proces tworzenia gospodarstw domowych jest trudny do przewidywania na podstawie oficjalnych statystyk. Wybór zachowań osób rozwiedzionych i sposobu organizowania życia wymaga pogłębionych badań specjalistycznych. Wyniki obserwacji prowadzonych w Stanach Zjednoczonych i wielu krajach Europy dowodzą, że wzrost liczby gospodarstw domowych na skutek rozwodów nie jest tak jednoznaczny jak wpływ tego zjawiska na istotne przekształcenia struktur gospodarstw według typów rodzin oraz proporcje rodzinnych i nierodzinnych jednostek [Schön i inni 1984a, 1984b, 1984c].

Rozpad małżeństwa powoduje, że kobiety i mężczyźni wybierają różnorodne ścieżki organizowania życia i zamieszkiwania. Osoby bez dzieci i rodziców podejmują inne decyzje o sposobie tworzenia gospodarstwa domowego niż osoby z dziećmi i własnymi rodzicami. W tym drugim przypadku decyzja ta dotyczy na ogół tego, czy utworzyć własne gospodarstwo czy pozostać w gospodarstwie kierowanym przez inną osobę. Osoby bez własnych rodzin stoją przed dodatkową decyzją, dotyczącą tego, czy pozostać w samotnym gospodarstwie, czy współzamieszkiwać z krewnymi lub obcymi osobami. Decyzja o samotnym zamieszkiwaniu wiąże się z tworzeniem jednoosobowego gospodarstwa domowego, co powiększa grono nierodzinnych gospodarstw. Nie bez znaczenia pozostaje wiek współmałżonków w momencie uzyskania rozwodu. Z badań brytyjskich wynika, że rozwiedzeni częściej wstępują w powtórne związki małżeńskie niż osoby owdowiałe, chociaż udział mieszkających samotnie dla obu kategorii jest wyższy wśród kobiet. Prawidłowość ta jest zrozumiała, ponieważ rozwiązanie małżeństwa na skutek zgonu dotyczy starszych grup wieku. W wieku poniżej 45 lat liczba rozwiedzionych jest zdecydowanie większa niż wdowców i wdów [Ermisch, Overton 1985]. Po rozwodzie osoby bezdzietne często wracają do domu rodziców i zamieszkują z nimi do chwili zgonu rodziców. Jest to najczęstszą przyczyną tego, że niewiele osób powyżej 45 lat i bardzo mało powyżej 60 lat współzamieszkuje z rodzicami.

Rozwód małżeńskich par z dziećmi powoduje różnorodne i skomplikowane często zmiany w układzie gospodarstw domowych. Decyzje o tworzeniu gospodarstwa związane są na ogół z wiekiem i płcią osób rozwiedzionych. Jednak zarówno wśród mężczyzn, jak i kobiet obserwuje się wzrastającą skłonność do tworzenia odrębnego gospodarstwa domowego. Przejawem tej

tendencji jest wzrost liczby i udziału gospodarstw kierowanych przez kobiety. Rozwiedzione matki częściej pozostają z dziećmi niż mężczyźni, co poszerza zbiorowość gospodarstw domowych kobiet. Innym czynnikiem jest większa obecnie ekonomiczna niezależność kobiet, spowodowana wyższym wykształceniem i większą aktywnością zawodową. Zmieniają się również poglądy kobiet na temat wartości rodzinnych, co przyczynia się do wzrostu nieudanych małżeństw. Pomimo tych trendów nadal odsetek małżeństw kończących się wdowieństwem jest wyższy niż dla rozwodów [Vaskovics, Buba 1988].

Rozpad małżeństwa częściej spotykany jest wśród młodych par, co zwiększa szanse na zawarcie powtórnego związku. W przypadku związków formalnych wpływ tego czynnika określa się poprzez analizę stopnia pokrewieństwa członków gospodarstwa domowego. Wzrost rozwodów sprawia, że w strukturach gospodarstw wzrasta udział rodzin z pasierbami, co wskazuje na ponowny ślub osób rozwiedzionych [Norton, Moorman 1987].

Przeprowadzone w latach osiemdziesiątych badania ankietowe amerykańskich małżeńskich rodzin wykazały, że w strukturze gospodarstw domowych dominują rodziny czysto biologiczne (79%), około 16% stanowią rodziny z pasierbami, pozostały odsetek przypada na rodziny biologiczne z dziećmi adoptowanymi [Moorman, Hernandez 1989].

W literaturze spotyka się pogląd, że reakcją na wysoki poziom rozwodów są związki nieformalne. Kohabitacja postrzegana jest jako strategia obniżenia ryzyka rozwodu i zmniejszania późniejszych stóp rozpadu małżeństw [Schumacher, Vollner, 1985]. Specjalistyczne badania prowadzone w wielu krajach europejskich nie zawsze potwierdzają tę hipotezę. Okazuje się, że osoby kohabitujące przed zerwaniem małżeństwa znacznie częściej rozwodzą się niż te, które zawierały formalne związki. Słabnie przywiązanie do instytucji małżeństwa szczególnie u osób, które przed ślubem tworzyły nieformalny związek. Kohabitacja jest jednak częstszym zjawiskiem wśród osób rozwiedzionych. Ankieta przeprowadzona w Niemczech wykazuje, że 10% formalnie samotnych matek współzamieszkuje z partnerem, a dla samotnych ojców odsetek ten sięga 28% [Neubauer 1988].

Potwierdzeniem hipotezy, że drugie związki coraz częściej nie są związkami małżeńskimi, jest spadek natężenia powtórnych małżeństw w wielu krajach Europy. Przykładem może być Francja, gdzie wskaźnik spadł z 65% w 1975 r. do 39% w 1986 r. wśród rozwiedzionych mężczyzn i z 58% do 37% wśród rozwiedzionych kobiet [INED 1987, 1988] oraz Szwecja, gdzie kohabitacja niemalżeńska jest najczęstszym typem drugiego związku [Blanc, Klimas 1987], ale we Włoszech większość rozwiedzionych (70–80%) ponownie bierze formalny ślub [Golini 1987].

Pomimo istotnych różnic regionalnych zauważa się pewne stałe tendencje zmian:

- istotne różnice w sposobie tworzenia gospodarstw domowych wśród rozwiedzionych bezdzietnych małżeństw według płci i wieku;
- specyficzne dla płci różnice w zawieraniu ponownych związków małżeńskich (więcej mężczyzn ponownie bierze ślub lub tworzy nowy związek);
- częstość zawierania powtórnych małżeństw maleje wraz ze wzrostem wieku rozwiedzionych;
- znaczna część drugich związków ma dzieci, często obojga rodziców.

1.3. Jednostki rodzinne w procesie tworzenia gospodarstw domowych

W dotychczasowych rozważaniach procesy tworzenia oraz rozpadu i odtwarzania rodzin zostały omówione jako odrębne zjawiska wywierające wpływ na rozwój gospodarstw domowych. Wiadomo, że w małżeństwie, przy rozwodzie, decyzje o sposobie organizacji życia podejmowane są nie przez poszczególne jednostki a przez ogół osób tworzących rodzinę.

Próby oceny zmian jakościowych w rozwoju gospodarstw domowych traktowanych jako łączny wynik dwóch omówionych dotychczas procesów (tworzenia i rozpadu oraz odtwarzania rodzin) podjęto w wielu krajach, prowadząc wyspecjalizowane badania ankietowe.

Badania amerykańskie [Lawrence 1988] rozpatrują te zagadnienia na gruncie cyklu życia rodziny, gdzie proces jej trwania i rozwiązania polega na decyzjach o ślubie, urodzinach pierwszego i ostatniego dziecka oraz opieki nad nimi. Decyzje te są podstawą do powstawania różnych typów rodzin, a w konsekwencji deklaracji do tworzenia odrębnego gospodarstwa domowego lub współzamieszkiwania z innym. Tworzone zespoły osób określono mianem „gospodarstwa minimalne”, a ich podstawowym elementem jest rodzina nuklearna.

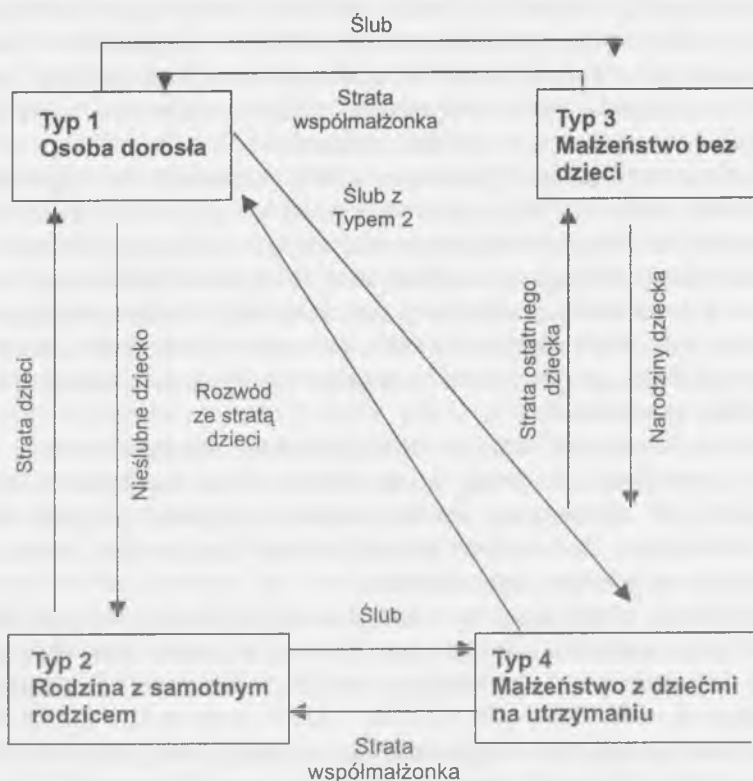
Dane wyjściowe do analizy charakteryzują strukturę rodzin według typów w powiązaniu z liczbą dzieci będących na utrzymaniu, które nie przekroczyły 18 roku życia. Osoba uznana za głowę gospodarstwa, czy osobę odniesienia, dodatkowo sklasyfikowana jest według wieku, stanu cywilnego oraz sposobu zamieszkiwania.

Celem takiej klasyfikacji jest identyfikacja jednostek rodzinnych mieszkających w gospodarstwach, których głową jest osoba nie będąca członkiem tej jednostki (np. rozwiedziona matka z dzieckiem w gospodarstwie rodziców).

Struktura gospodarstw minimalnych ustalana jest poprzez obliczanie udziałów poszczególnych typów rodzin w gospodarstwach domowych, a następnie rozkładu liczby tych gospodarstw według stanu cywilnego, płci i liczby dzieci. Dokonuje się oceny dynamiki zmian w proporcjach poszczególnych typów rodzin w badanych okresach.

Podobne podejście do badania jakościowych zmian w strukturze gospodarstw domowych prowadzone są w Wielkiej Brytanii [Ermisch, Overton 1985]. Jednostki będące podstawą analizy określa się jako Minimalne Jednostki Gospodarcze (MJG). Stanowią je najmniejsze elementy rodzinne gospodarstwa. Zespoły te są jednocześnie jednostką podejmującą decyzje ekonomiczne. Połączenie demograficznych i ekonomicznych cech takiego zespołu jest podstawą do określenia optymalnego rozmiaru jednostki, np. w przypadku małżeństw z dziećmi pojedynczą jednostką jest para małżeńska, ona bowiem podejmuje decyzje ekonomiczne, zaś zależne od niej dzieci tworzą odrębną jednostkę.

Według przyjętej definicji MJG jest najmniejszą grupą osób w gospodarstwie, która stanowi demograficznie określoną całość. Aspekty demograficzne rozumie się w tym sensie, że osoba w czasie swojego życia przechodzi z jednostki jednego typu do drugiego. (patrz rys. II.1).

Rys. II.1. Cykl życiowy Minimalnych Jednostek Gospodarczych

Źródło: [Ermisch, Overton 1985].

W tym kontekście proste gospodarstwo zawiera pojedynczą jednostkę, natomiast złożone – więcej niż jedną jednostkę.

Cechy demograficzne, takie jak wiek, płeć, stan cywilny, są zmiennymi objaśniającymi proces tworzenia gospodarstw domowych. Decyzje o odrębnym zamieszkiwaniu lub współzamieszkiwaniu dwu lub kilku jednostek rodzinnych przekładają się na liczebność i skład gospodarstwa domowego. W dalszej części analizy obserwuje się zależności tych decyzji od uwarunkowań ekonomicznych. Analizy takie wymagają prowadzenia specjalistycznych badań, dlatego prowadzone są na losowo dobranych próbach w niewielu krajach.

Wyniki przeprowadzonych badań różnią się co do relacji liczbowych, ale są zgodne w opisie podstawowych prawidłowości.

Analiza zmian w strukturach ogółu gospodarstw domowych według typów, w porównaniu z cyklem tworzenia rodzin, prowadzi do następujących konkluzji.

1. Odsetek gospodarstw z parą małżeńską mających na utrzymaniu dzieci wykazuje tendencję spadkową, podczas gdy udział gospodarstw kierowanych przez bezdzietne małżeństwa oscyluje wokół takich samych proporcji lub w niektórych latach charakteryzuje się niewielkimi przyrostami. Trendy te tłumaczy się rosnącym wiekiem w momencie pierwszego ślubu i wzrastającym natężeniem rozwodów, co powoduje spadek odsetka ogółu małżeńskich gospodarstw domowych.

2. Spadek płodności małżeńskiej oraz proces starzenia się populacji jest przyczyną wzrostu liczby i udziału starszych wiekiem par małżeńskich, co obniża odsetek małżeństw z dzieckiem. To ostatnie zjawisko, określane terminem „pustego gniazda”, jest efektem opuszczenia przez dorosłe dzieci domu rodziców. Zmiany w procesie tworzenia rodzin przez małżeństwa z dziećmi i bez dzieci są przenoszone bezpośrednio na poziom gospodarstw domowych.

3. Wzrasta liczba gospodarstw kierowanych przez samotnych rodziców. Tendencja ta jest rezultatem rosnących współczynników rozpadu małżeństw oraz wzrostem pozamałżeńskiej płodności kobiet.

4. Odsetki gospodarstw innych typów rodzin są na ogół wynikiem skłonności dorosłych dzieci do zamieszkiwania ze swoimi rodzicami lub kreowania własnego gospodarstwa domowego. Ponieważ dorosła młodzież częściej pozostaje z matkami, udział gospodarstw kierowanych przez kobiety wykazuje rosnącą tendencję.

5. Zmiany udziałów osób samotnych i nierodzinnych zespołów są wynikiem wzrostu liczby mężczyzn i kobiet nie decydujących się na zawieranie związków małżeńskich. Istotne znaczenie mają również zmiany zachowań matrymonialnych znajdujące odzwierciedlenie w rosnącym odsetku pozamałżeńskiej kohabitacji.

6. Wzrastająca liczba i udział osób samotnych w strukturze gospodarstw domowych jest w znacznym stopniu wynikiem postępującego procesu starzenia się ludności.

2. Zmiany zachowań matrymonialnych w województwach Ziemi Łódzkiej na tle kraju

2.1. Dynamika liczby zawieranych małżeństw

Statystyki GUS, dotyczące liczby małżeństw zawieranych w kolejnych latach okresu powojennego w Polsce, potwierdzają zgodność ogólnych trendów zmian z tymi obserwacjami w większości krajów Europy.

Do połowy lat siedemdziesiątych liczba zawieranych związków małżeńskich w kraju wykazuje tendencję rosnącą, osiągając najwyższy poziom 330,8 tys. w 1975 r. Następne dwudziestolecie charakteryzuje się systematycznym spadkiem liczby zawieranych związków aż do 207,1 tys. w 1995 r., tj. w stosunku do 1975, o około 37,4%.

Intensywność zmian w 1995 r. w stosunku do 1975 r. jest większa na wsi. Obserwujemy tutaj spadek liczby zawieranych związków o 42,3%, wobec 33,4% dla miast (tab. II.1 i Z.II.1).

Proces obniżania się liczby zawieranych małżeństw rozpoczął się wcześniej na wsi. Po osiągnięciu maksymalnego poziomu w 1975 r. obserwujemy systematyczny spadek do 1996 r., w którym notuje się 83,1 tys. par małżeńskich, a więc najniższą liczbę w ciągu powojennego okresu. W latach 1997 i 1998 liczba zawieranych związków małżeńskich wykazuje niewielki wzrost.

W miastach największa liczba nowych par małżeńskich przypada na rok 1987 (196,3 tys.), po czym następuje systematyczny spadek tej liczby do osiągnięcia minimum 120,5 tys. małżeństw w 1996 r. Wyjątek w całym badanym dwudziestoleciu stanowią lata 1989–1991, w których występuje nieoczekiwany wzrost liczby zawartych związków małżeńskich.

W miastach następuje on w 1989 r. i wynosi około 4,2% w stosunku do poprzedniego roku. Na wsi obserwujemy w 1990 r. przyrost wynoszący w stosunku do 1989 r. około 14,5%, a w roku 1991 około 5,2%.

Tempo zmian liczby zawieranych małżeństw jest zróżnicowane w poszczególnych pięcioletnich okresach. Istotny spadek następuje w 1985 r. w stosunku do 1980 r. następnie w latach 1985–1990 tempo to słabnie i znowu nabiera przyspieszenia w latach 1990–1995.

Liczba zawartych małżeństw w całym dwudziestoleciu, jak już wspomniano, obniża się w Polsce o 37,4%, przy czym w miastach o 33,4%, zaś na wsi

o ponad 42%. Tempo zmian w kolejnych podokresach jest zróżnicowane. W miastach obserwujemy systematyczny spadek wynoszący 14,7% w latach 1980–1985, niemal 12% pomiędzy 1985 a 1990 i około 14,2% w okresie 1990–1995. Na wsi zmiany te przebiegają różnokierunkowo, spadek o 10,8% w latach 1980–1985, następnie wzrost liczby małżeństw o 6,9% w następnej pięcioletce i ponowny spadek aż o 27,6% w 1995 r. w stosunku do 1990 r.

Lata przypadające na okres transformacji systemowej przynoszą dalszy spadek liczby zawartych związków małżeńskich, wynoszący 46,3 tys. w 1999 r. w stosunku do 1989 r., czyli o ponad 18%. Stopień zmian jest bardziej intensywny w miastach, o czym świadczy fakt, że liczba nowożeńców obniża się w badanym okresie o około 19,6% wobec 14,7% na obszarach wsi.

Wniosek ten znajduje potwierdzenie w analizie statystyk dla województw Ziemi Łódzkiej (tab. II.1, Z.II.1).

Tabela II.1

Dynamika liczby zawartych małżeństw w latach 1975–1995 na obszarze Ziemi Łódzkiej

Województwo	1975 Ogółem	1974 = 100			
		1980	1985	1990	1995
Ogółem					
Polska	330 848	92,9	80,6	77,2	62,6
Łódzkie	11 397	91,3	71,2	60,4	49,7
Piotrkowskie	5 789	87,1	76,2	80,6	62,9
Płockie	4 672	85,4	80,0	84,3	66,4
Sieradzkie	3 516	87,3	80,3	87,6	68,6
Skierniewickie	3 678	89,8	79,8	80,5	66,0
Miasto					
Polska	181 507	103,2	88,0	77,7	66,6
Łódzkie	10 359	92,5	72,1	61,0	50,5
Piotrkowskie	21 054	103,7	93,5	92,4	80,2
Pockie	1 661	106,3	110,1	99,9	85,6
Sieradzkie	904	112,7	103,8	105,4	97,9
Skierniewickie	1 342	101,3	93,1	89,4	77,9
Wieś					
Polska	149 341	80,4	77,7	76,6	57,7
Łódzkie	1 038	79,1	62,3	54,4	41,3
Piotrkowskie	3 635	77,2	66,1	73,7	52,7
Płockie	3 011	73,9	63,5	75,8	55,8
Sieradzkie	2 612	78,6	72,2	81,5	58,5
Skierniewickie	2 336	83,3	72,2	75,4	59,1

Źródło: Obliczenia własne na podstawie tab. Z.II.1.

W badanym dwudziestoleciu liczba zawieranych związków małżeńskich wykazuje systematyczny spadek na obszarze wszystkich województw. W 1980 r. w stosunku do 1975 liczba ta w województwie łódzkim była niższa o 8,7%, podczas gdy w pozostałych spadek jest wyższy, w granicach od 10,2% (skierniewickie) do 14,6% (płockie). Lata następne przynoszą intensywny spadek liczby zawieranych małżeństw w łódzkim i bardziej umiarkowany w pozostałych województwach Ziemi Łódzkiej. Liczba zawartych ślubów w 1995 r. w łódzkim była o ponad 50% niższa niż w 1975 r. w pozostałych województwach spadek ten kształtował się w przedziale od 31,4% (sieradzkie) do 37,1% (piotrkowskie), ale był mniejszy niż średnia krajowa.

Intensywność zmian, podobnie jak dla Polski, wykazuje istotne zróżnicowanie na obszarze miast i wsi. Zbliżone do ogółu województw tendencje zmian obserwujemy na wsi. Systematyczny spadek liczby zawieranych małżeństw od 1975 r. przy czym słabszy w latach 1980–1985, bardziej intensywny w następnych podokresach.

Na obszarze miast wyjątek stanowi łódzkie, gdzie liczba nowo zawartych związków obniża się w całym dwudziestoleciu, przynosząc w 1995 r. spadek niemal o połowę (49,5%) małżeństw w stosunku do roku wyjściowego. Spadkowa tendencja w pozostałych województwach rozpoczyna się w różnych okresach, i tak w piotrkowskim, sieradzkim i skierniewickim w 1985 r., natomiast w województwie płockim minimalny spadek widoczny jest w 1990 r., a bardziej znaczący dopiero w 1995 r. Liczba związków małżeńskich obniża się w tym okresie w stosunku do 1975 r. o 14,4%. Dla miast (z wyjątkiem łódzkiego) liczba małżeństw zmniejsza się znacznie wolniej niż średnio w kraju, a różnice intensywności spadku są znaczne. Na obszarach wiejskich sytuacja jest bardziej zróżnicowana. W łódzkim liczba zawartych związków w 1995 r. obniża się o 58,7% w stosunku do roku 1975, a stopień spadku jest zdecydowanie większy niż średni w Polsce. W sieradzkim liczba zawartych ślubów wykazuje tendencję malejącą a stopień spadku jest większy niż średnia krajowa. Od 1990 r. liczba małżeństw w dalszym ciągu jest niższa w stosunku do 1975 r., ale tempo spadku maleje. W płockim i piotrkowskim dynamika spadku jest bardziej intensywna niż dla ogółu wiejskich obszarów.

Opisane ogólne tendencje zmian liczby zawieranych małżeństw w Polsce oraz województwach Ziemi Łódzkiej, jak również w układzie miasto-wieś, znajdują potwierdzenie we współczynnikach charakteryzujących natężenie związków małżeńskich w przeliczeniu na 1000 ludności danego terytorium (tab. Z.II.2).

Trudno wymienić wszystkie czynniki mające wpływ na rozwój liczby i natężenie zawartych małżeństw. Niewątpliwie stałym i dominującym, a jednocześnie wymiernym, jest wielkość populacji uprawnionej do zalega-

lizowania związku małżeńskiego. Niewymierny charakter ma skłonność do zawierania formalnego ślubu, która jest szacowana pośrednio poprzez obliczanie współczynników natężenia małżeństw w poszczególnych grupach wieku. Nie sposób pominąć w tym przypadku przywiązania do tradycji kulturowych, wyznaniowych. Znajduje to swoje odzwierciedlenie szczególnie w analizie terytorialnych zróżnicowań. Ważną rolę w kształtowaniu się trendów na obszarze poszczególnych województw, a szczególnie w podziale miasto-wieś, odgrywają migracje oraz zmiany administracyjne, zmierzające w kierunku powiększenia powierzchni terenów miejskich.

Tabela II.2

Małżeństwa pierwsze i powtórne w Polsce w latach 1980–1995

Rok	Ogółem (w tys.)	Pierwsze		Dla obojga powtórne
		dla obojga	dla jednego	
		w % ogółu danego roku		
1980	307,4	87,5	7,5	5,0
1985	266,8	85,2	8,6	6,2
1990	255,4	85,6	8,0	6,4
1995	207,1	86,8	7,1	6,1

Źródło: *Roczniki demograficzne* z lat 1981, 1986, 1991 i 1996.

W ogólnej liczbie zawieranych małżeństw zdecydowanie dominują związki pierwotne (tj. pierwsze dla obojga nupturientów). W skali kraju udział tych związków w 1980 r. wynosi 87,5% ogółu zawartych, po czym obniża się do poziomu ponad 85% w latach 1985 i 1990 i znowu w 1995 r. następuje wzrost odsetka do 86,8% (tab. II.2).

Oficjalne statystyki GUS nie podają informacji dotyczących związków nieformalnych. Dane takie są możliwe do oszacowania na podstawie spisów powszechnych, chociaż i te budzą pewne wątpliwości [Holzer, Kowalska 1997]. Szacuje się, że w 1988 r. udział związków nieformalnych wśród ogółu małżeństw wyniósł 1,2%, a w 1995 r. 1,7%, w tym 2% w miastach i 1,1% na wsi [Kuciarska-Ciesielska 1997]. Według danych pochodzących z badań empirycznych wynika, że na początku lat dziewięćdziesiątych, współżycia w konkubinatach doświadczyło około 4,7% spośród badanych osób w wieku powyżej 18 lat (populacja liczyła 8544 osób). W dominującym stopniu są to osoby, które wcześniej pozostawały w formalnych związkach. Można przypuszczać, że kohabitacja jest reakcją na nieudane wcześniej życie małżeńskie. Badania prowadzone w krajach Europy Zachodniej wskazują, że nieformalne związki partnerskie dotyczą tutaj na ogół ludzi młodych bez wcześniejszych doświadczeń małżeńskich, co różni nas w podejściu do

zjawiska kohabitacji [Szukalski 2000]. Różnice te należy odnieść przede wszystkim do skali tego zjawiska, ponieważ w wielu krajach zachodnich związki nieformalne są również częstszym zjawiskiem wśród rozwiedzionych (por. punkt niniejszego rozdz. 1.2).

2.2. Wiek nowożeńców

W większości krajów Europy spadkową tendencję liczby małżeństw przypisuje się między innymi wzrostowi wieku współmałżonków w momencie zawierania pierwszego formalnego ślubu (pkt 1.1).

Obserwacja danych dotyczących struktury wieku nowożeńców w Polsce w latach 1980–1995 pozwala stwierdzić, że najwięcej związków małżeńskich zawierają zarówno mężczyźni, jak i kobiety, będący w wieku 20–24 lata, następnie najliczniejszą grupą jest przedział 25–29 lat.

Współczynniki natężenia małżeństw obliczane w poszczególnych przedziałach wieku potwierdzają prawidłowość, że największa liczba nowożeńców rekrutuje się spośród mężczyzn i kobiet w wieku 20–24 lata, a w następnej kolejności 25–29 lat.

W roku 1980 obserwujemy spadek częściowych współczynników małżeństw dla obu płci w stosunku do 1975 r., następnie ich wzrost w roku 1990, po czym istotny spadek w 1995 r. w stosunku do 1990 r. wynoszący dla mężczyzn około 30% w wieku 20–24 lata i 9,6% w przedziale 25–29 lat, a dla kobiet analogicznie około 25% i 3,5% (tab. Z.II.3 do Z.II.6).

Zmiany poziomu częściowych współczynników wykazują znaczne zróżnicowanie. W łódzkim częstość wstępowania w związki małżeńskie mężczyzn w wieku 20–24 lata jest najwyższa w 1980 i 1985, przewyższa również średni poziom krajowy. Pozycja łódzkiego dla płci męskiej zmienia się w 1990 r., kiedy współczynnik jest najniższy wśród województw Ziemi Łódzkiej, ale przekracza średnią krajową. W 1995 r. poziom współczynnika obniża się o 33,6% w stosunku do 1990 r., a jego wartość spada poniżej średniego poziomu dla ogółu mężczyzn w Polsce.

Istotny spadek współczynników w 1995 r. widoczny jest również w pozostałych województwach Ziemi Łódzkiej, ale w każdym z nich poziom jest wyższy od średniej krajowej. Zbliżone tendencje zmian dają się zaobserwować w zbiorowości kobiet wstępujących w związki małżeńskie w wieku 20–24 lata.

W zbiorowości najmłodszych nowożeńców częstość tworzenia związków w 1980 r. wśród mężczyzn kształtuje się na poziomie 6% , a w poszczególnych województwach Ziemi Łódzkiej od 5,8% w płockim do 8,1% w łódzkim. Kobiety w wieku do 19 lat zdecydowanie częściej zawierają ślub, co jest uwarunkowane między innymi wiekiem uprawniającym do małżeństwa i zwyczajową różnicą wieku współmałżonków. Współczynniki częstości

w 1980 r. wahają się w przedziale od 39,6‰ (sieradzkie) do 46,6‰ (piotrkowskie), przy średniej krajowej 40,1‰. Do roku 1990 następuje generalnie przyrost poziomu tych współczynników zarówno dla płci męskiej, jak i żeńskiej. Wyjątek stanowi populacja łódzkich kobiet, dla których współczynnik częstości zawierania związków małżeńskich w wieku do 19 lat systematycznie obniża się, osiągając w 1995 r. poziom 17,3‰ wobec 40,2‰ w 1980 r. W pozostałych województwach istotne zmniejszenie wartości współczynników obserwuje się dopiero w latach 1990–1995. Spadek, sięgający około 50%, dotyczy przede wszystkim zbiorowości najmłodszych mężczyzn w większości województw Ziemi Łódzkiej.

Brak istotnych zmian w natężeniu małżeństw widoczny jest w starszych grupach wieku nowożeńców. Większość współczynników natężenia małżeństw w latach 1990–1995 oscyluje wokół zbliżonych, na ogół niewielkich wartości. Brak istotnych zmian w natężeniu małżeństw obserwuje się w starszych grupach wieku nowożeńców. Dotyczy to szczególnie osób obu płci zawierających formalny związek w wieku 50 i więcej lat. Przejawem przekształceń zachowań matrymonialnych jest ewolucja wieku współmałżonków w chwili zawierania związku małżeńskiego.

Mediany wieku mężczyzn i kobiet w układzie wojewódzkim w latach 1980–1995 prezentuje tab. II.3.

Tabela II.3

Mediana wieku nowożeńców w latach 1980–1995
w województwach Ziemi Łódzkiej

Województwo	1980	1985	1990	1995
Mężczyźni				
Polska	24,4	25,0	24,6	24,9
Łódzkie	24,9	25,7	25,1	25,5
Piotrkowskie	24,3	25,0	24,3	24,4
płockie	24,3	25,0	24,3	24,6
Sieradzkie	24,5	24,8	24,3	24,4
Skierniewickie	24,4	25,2	24,5	24,6
Kobiety				
Polska	22,8	22,6	22,7	22,5
Łódzkie	23,6	23,7	23,5	23,6
Piotrkowskie	22,6	22,3	22,5	22,0
Płockie	22,6	22,1	22,4	22,1
Sieradzkie	22,7	22,1	22,4	22,1
Skierniewickie	22,7	22,4	22,6	22,2

Źródło: Roczniki demograficzne z lat 1981, 1986, 1991, 1996.

Generalnie przeciętny wiek nowożeńców w populacji mężczyzn ulega wzrostowi, z wyjątkiem lekkiego załamania w 1990 r. Najstarsi są łódzcy nowożeńcy, których mediana wieku w 1995 r. kształtuje się na poziomie 25,5 lat w stosunku do około 24,4–24,6 lat w pozostałych województwach i średniej krajowej 24,9 lat.

W populacji kobiet średni wiek wykazuje rosnącą tendencję do 1990 r. po czym obserwuje się spadek w 1995 r. Najpóźniej formalny związek zawierają kobiety w województwie łódzkim. W 1995 r. mediana wieku wynosi 23,6 lat wobec około 22 lat dla pozostałych województw Ziemi Łódzkiej i 22,5 lat dla ogółu kobiet w Polsce. Słusznym wydaje się wniosek, że odkładanie momentu zawarcia formalnego związku jest wyrazem ewolucji zachowań matrymonialnych dokonującym się przede wszystkim w miastach, a szczególnie w ośrodkach wielkomiejskich.

Świadczą o tym relacje zmian współczynników natężenia małżeństw wśród najmłodszych osób oraz wzrastającego przeciętnego wieku nowożeńców.

2.3. Dynamika rozpadu małżeństw

Rozpad związku małżeńskiego następuje na skutek zgonu jednego ze współmałżonków lub rozwodu. Rozwód, w dominującym stopniu, dotyczy osób młodych, natomiast wdowieństwo na ogół starszych wiekiem małżonków.

W Polsce główną przyczyną rozpadu małżeństw jest zgon jednego ze współmałżonków. Skutkiem tego wydarzenia jest ustanie około 80% związków. W wyniku rozwodu rozwiązane zostaje co piąte małżeństwo. W roku 1980 statystyki GUS rejestrują 39 833 rozwodów, z czego około 85% jest udziałem miast. W ciągu następnych pięciu lat liczba ta wzrasta o 9,3 tys., czyli o 23,3%. Lata 1985–1995 odznaczają się spadkiem liczby rozwodów wynoszącym 13,6% w latach 1985–1990 i ponad 10% w okresie 1990–1995. Intensywność zmian jest zróżnicowana w miastach i na wsi. Do roku 1985 wzrost liczby rozwodów jest szczególnie wysoki na wsi i wynosi ponad 32% w stosunku do 1980 r. W latach 1985–1990 widoczna jest spadkowa tendencja liczby rozwodów zarówno w miastach, jak i na wsi. Charakterystyczny dla tego okresu jest wzrost udziału rozwiedzionych par na wsi w ogólnej liczbie rozwodów w Polsce. W roku 1990 liczba ustałych związków obniża się w stosunku do 1985 r. o 465, przy wzroście ich odsetka z 13,6 do 19,2%. W następnym pięcioleciu obniża się zarówno liczba, jak i udział rozwodów.

Warto zwrócić uwagę na fakt, że malejąca liczba zawieranych małżeństw przy wzroście liczby ustających związków doprowadził w konsekwencji do nadwyżki tych ostatnich nad nowo zawartymi. Proces ten rozpoczął się w 1993 r. w miastach, gdzie liczba zawartych w tym roku małżeństw była

o 926 związków niższa od liczby rozwiązanych, a w 1998 r. różnica ta osiąga już poziom 122 tys. Na wsi, w badanym okresie, liczba nowych związków przewyższa liczbę ustających, ale różnica ta nie jest na tyle duża, aby zrekompensować nadwyżkę rozwiązanych małżeństw w miastach. Konsekwencją różnokierunkowych trendów w miastach i na wsi jest ujemny bilans liczby zawartych małżeństw w skali całego kraju, sięgający w 1998 r. 9487 związków. Przyczyną rozpadu związków małżeńskich jest, w dominującym stopniu, zgon jednego z partnerów [Kuciarska-Ciesielska 1993].

Tendencje zmian liczby rozwodów w skali kraju znajdują potwierdzenie w województwach Ziemi Łódzkiej. Rozpad związków małżeńskich kończących się rozwodem jest przede wszystkim udziałem miast, co potwierdzają współczynniki obliczone na 10 tys. osób (tab. Z.II.7 i Z.II.8).

W łódzkim współczynniki rozwodów we wszystkich badanych latach są zdecydowanie wyższe niż średnia krajowa, dotyczy to zarówno miast, jak i obszarów wiejskich. W miastach wysoki poziom rozwodów jest przede wszystkim udziałem Łodzi, a więc ośrodka wielkomiejskiego. Liczba rozwodów na 1000 zawartych związków małżeńskich wynosi w 1980 r. 321, w 1985 r. następuje wzrost do 418, a w 1995 r. współczynnik rozwodów kształtuje się na poziomie 455 na 1000 nowych małżeństw. Relatywnie wysoki poziom współczynników na wsi można tłumaczyć bliskością dużego miasta i przenikaniem wielkomiejskich zachowań do jego sąsiedztwa.

W miastach pozostałych województw generalnie obserwuje się systematyczny spadek liczby rozwodów w badanym okresie. Współczynniki natężenia rozwodów w 1980 r. nie przewyższają średniego poziomu w kraju, natomiast na obszarach wiejskich oscylują wokół średniej krajowej dla wsi. W roku 1995 następuje wzrost natężenia rozwodów w stosunku do 1980 r. i jednocześnie ich poziom przewyższa, z wyjątkiem sieradzkiego, średnią krajową.

Następstwem ustania małżeństwa jest, w wielu przypadkach, zawarcie ponownego związku. Zdaniem specjalistów [Kuciarska-Ciesielska i in. 1993, Wieczorek 1990, Rydzewski 1998] wydarzenie to dotyczy częściej rozwiedzionych niż owdowiałych. Wniosek ten potwierdzają statystyki, wskazujące, że w strukturze powtórnych związków dominują małżeństwa zawierane przez osoby rozwiedzione, szczególnie płci męskiej. Jedną z przyczyn jest tutaj wyższy wiek owdowiałych, co niewątpliwie ogranicza częstość zawierania ponownych związków.

Największym problemem rozwodzących się par jest moralna odpowiedzialność za los dzieci rozbitych rodzin. Statystyki w tym zakresie są niepokojące. W Polsce wśród rozwiedzionych małżeństw dominują rodziny z jednym dzieckiem, udział ich w ogólnej liczbie wynosi w 1980 r. 43,3%, a w 1995 r. utrzymuje się na poziomie 40,7%. W badanym okresie lat 1980–1995 spada odsetek bezdzietnych wśród rozwiedzionych małżeństw, natomiast wzrasta

udział z dwójką dzieci. Przeciętna liczba dzieci z rozwiedzionych małżeństw wynosi 1,5 i utrzymuje się na stałym poziomie od 1990 r. (tab. II.4).

Tabela II.4

Rozwody w Polsce w latach 1980–1995 według liczby małoletnich^a dzieci w małżeństwie (w % ogółu)

Rok	Ogółem	Rozwiedzone małżeństwa					Przeciętna liczba dzieci z rozwiedz. małżeństw
		bez dzieci	z dziećmi				
			1	2	3	4 i więcej	
1980	39 833	37,6	43,3	15,6	2,7	0,8	1,4
1985	49 095	33,5	41,0	20,7	3,7	1,1	1,6
1990	42 436	31,1	39,7	23,4	4,5	1,3	1,5
1995	38 115	30,4	40,7	22,7	4,7	1,5	1,5
Miasta ^b	31 336	31,0	41,3	22,4	4,0	1,3	—
Wieś ^b	6 011	26,4	37,7	24,7	8,4	2,8	—

^a Poniżej 18 lat. ^b Bez osób przebywających za granicą.

Źródło: *Rocznik statystyczny demografii 1996*, GUS, Warszawa 1996.

Tabela II.5

Rozwody w 1995 r. według liczby małoletnich dzieci w małżeństwie w województwach Ziemi Łódzkiej (w % ogółu danego województwa)

Województwo	Ogółem	Rozwiedzone małżeństwa					Przeciętna liczba dzieci z rozwiedz. małżeństw
		bez dzieci	z dziećmi				
			1	2	3	4 i więcej	
Polska	38 115	30,4	40,7	22,7	4,7	1,5	1,5
Łódzkie	2 241	35,6	43,5	18,9	1,4	0,6	1,4
Piotrkowskie	595	28,6	41,8	23,4	5,2	1,0	1,6
Płockie	531	28,5	40,1	23,9	6,2	1,3	1,6
Sieradzkie	287	27,5	39,7	26,1	4,9	1,8	1,6
Skierniewickie	346	30,0	43,9	22,0	3,5	0,6	1,4

Źródło: *Rocznik statystyczny demografii 1996*, GUS, Warszawa 1996.

W województwach Ziemi Łódzkiej w 1995 r. udział rozwiedzionych, bezdzietnych małżeństw waha się w granicach od 27,5% (sieradzkie) do 35,6% (łódzkie). Odsetek rozwodzących się par z jednym dzieckiem jest najwyższy w województwie łódzkim (43,5%). Relatywnie wysokimi, powyżej średniej krajowej, udziałami legitymują się skierniewickie (43,9%) i piotr-

kowskie (41,8%). W plockim i sieradzkim udział rozwiedzionych małżeństw z jednym dzieckiem jest niewiele niższy od średniej w kraju. Najmniejszy odsetek rozbitych rodzin z dwójką dzieci notujemy w łódzkim (18,9%), a najwyższy w sieradzkim (26,1%). Rozwody w większych liczebnie rodzinach stanowią niewielkie udziały w strukturze ogólnej liczby rozwiedzionych par, najniższe w łódzkim. Przeciętna liczba dzieci z ustałych związków waha się w granicach 1,4 w łódzkim i skierniewickim do 1,6 w pozostałych województwach (tab. II.5).

Niewątpliwie struktura rozwodów według liczby dzieci uwarunkowana jest strukturą ogółu wielkości rodzin na danym terytorium. Charakterystyczną cechą rodzin łódzkich jest duży udział bezdzietnych małżeństw oraz małych liczebnie rodzinnych zespołów.

3. Ewolucja liczby i struktury gospodarstw domowych w województwach Ziemi Łódzkiej

Z wcześniejszych uwag wynika, że zasadnicze zmiany w liczbie gospodarstw domowych następują pod wpływem przekształceń stanu cywilnego ludności. Najczęściej cechę tę rozpatruje się łącznie z wiekiem i płcią ze względu na ewolucję struktur, które charakteryzują się pewnym stałym porządkiem etapu przemian.

Młodzi ludzie, będący w stanie wolnym, pozostają w gospodarstwach rodziców lub usamodzielniają się, tworząc na ogół jednoosobowe gospodarstwo. W przypadku tych drugich częściej dotyczy to kobiet niż mężczyzn.

Zawarcie związku małżeńskiego wiąże się na ogół z powstaniem nowego wieloosobowego gospodarstwa domowego, co dla osób młodych uwarunkowane jest przekroczeniem ustalonego prawem wieku.

Osoby rozwiedzione i owdowiałe, w zależności od wieku i płci, tworzą gospodarstwa domowe o różnych strukturach ich wielkości. Pozostający samotnie powiększają zbiorowość gospodarstw jednoosobowych, natomiast mający rodzinę często decydują się na współzamieszkiwanie we wspólnym gospodarstwie z dorosłymi dziećmi lub innymi krewnymi.

Ewolucja liczby i struktur gospodarstw domowych ma liczne i różnokierunkowe powiązania ze zmianami proporcji poszczególnych grup stanu cywilnego w czasie i przestrzeni.

Ocena wpływu tego czynnika na dynamikę regionalną rozwoju gospodarstw domowych jest prezentowana z punktu widzenia zmian w liczbie zawieranych i rozwiązanych związków małżeńskich w poszczególnych województwach.

Analizę rozpoczyna prosty schemat klasyfikacji krzyżowej. Najpierw dokonuje się podziału województw według stopnia zmian jednej z cech na

regiony o poziomie wyższym, lub tym samym, co średnia krajowa oraz poziomie niższym od średniej. Takie same kryteria podziału przyjmuje się dla wartości drugiej cechy. Badaniem objęte są dwa podokresy 1978–1988 i 1988–1995 dla Polski oraz odrębnie dla miast i wsi. Okres analizy wyznacza zakres informacji o gospodarstwach domowych, których dostarczają spisy powszechne i mikrospisy.

3.1. Wpływ zmian liczby zawieranych małżeństw na dynamikę regionalną gospodarstw domowych

Nowożeńcy są potencjalnymi kandydatami do tworzenia nowego gospodarstwa domowego. Fakt zawarcia formalnego związku często nie idzie jednak w parze z samodzielnością ekonomiczną i mieszkaniową, co hamuje proces kreowania nowego gospodarstwa domowego.

Rozkład województw według dynamiki liczby zawieranych małżeństw i liczby gospodarstw domowych w Polsce prezentują tab. II.6 i II.7.

Tabela II.6

Województwa według regionów w latach 1978–1988

Zmiany liczby gospodarstw domowych w latach 1978–1988	Zmiany liczby zawartych małżeństw w latach 1978–1988	
	<średnia	≥średnia
≥średnia	Elbląskie, gdańskie, katowickie, koszalińskie, legnickie, olsztyńskie, pilskie, piotrkowskie, skierniewickie, słupskie, szczecińskie, zielonogórskie	Białostockie, bielskie, ciechanowskie, gorzowskie, łomżyńskie, nowosądeckie, ostrołęckie, płockie, suwalskie, toruńskie, włocławskie
<średnia	Warszawskie, bydgoskie, chełmskie, jeleniogórskie, kieleckie, krakowskie, lubelskie, łódzkie, opolskie, poznańskie, radomskie, wałbrzyskie, wrocławskie	Białkopodlaskie, częstochowskie, kaliskie, konińskie, krośnieńskie, leszczyńskie, przemyskie, rzeszowskie, siedleckie, sieradzkie, tarnobrzeskie, tarnowskie, zamojskie

Źródło: Obliczenia własne.

Okazuje się, że trudno doszukiwać się zależności pomiędzy badanymi cechami. Województwa układają się niemal proporcjonalnie w polach tablicy dla lat 1978–1988. W następnym okresie 1988–1995 występują zmiany uporządkowane proporcji, ale zmierzające w kierunku braku zależności. Niewielka liczba województw koncentruje się wzdłuż przekątnej, natomiast nieznacznie wzrasta ich liczba w polu o wyższym od średniej przyroście

liczby małżeństw i niższym od przeciętnej krajowej wzroście liczby gospodarstw domowych. Zwiększa się o cztery obiekty zbiorowość, w której niższym od średniej zmianom liczby małżeństw towarzyszy wyższy od przeciętnej stopień zmian liczby gospodarstw domowych. Z porównania wynika, że fakt zawarcia związku małżeńskiego nie jest wystarczający, aby powstało nowe gospodarstwo domowe.

Tabela II.7

Miasta województw według regionów w latach 1988–1995

Zmiany liczby gospodarstw domowych w latach 1988–1995	Zmiany liczby zawartych małżeństw w latach 1978–1988	
	< średnia	≥ średnia
≥ średnia	Bielskie, elbląskie, gdańskie, gorzowskie, katowickie, koszalińskie, legnickie, leszczyńskie, lubelskie, olsztyńskie, słupskie, suwalskie, szczecińskie, toruńskie, wrocławskie, zielonogórskie	Bydgoskie, ciechanowskie, konińskie, łomżyńskie, nowosądeckie, ostrołęckie, pilskie, płockie, poznańskie
< średnia	Warszawskie, białostockie, częstochowskie, jeleniogórskie, łódzkie, opolskie, rzeszowskie, wałbrzyskie, wrocławskie	Białkopodlaskie, chełmskie, kaliskie, kieleckie, krakowskie, krośnieńskie, piotrkowskie, przemyskie, radomskie, siedleckie, sieradzkie, skierniewickie, tarnobrzeskie, tarnowskie, zamojskie

Źródło: Obliczenia własne.

W podziale z lat 1978–1988 spośród województw Ziemi Łódzkiej największym stopniem rozwoju charakteryzuje się płockie ze zmianami obu cech powyżej średniej krajowej, w następnej kolejności piotrkowskie i skierniewickie, które znajdują się w regionie o niższym od średniej wzroście liczby małżeństw, a jednocześnie o wyższym od średniej przyroście liczby gospodarstw domowych. W województwie łódzkim wskaźniki zmian obu cech przyjmują poziom niższy od średniej krajowej a w sieradzkim, przy wyższym od średniej stopniu zmian liczby zawartych małżeństw, zmiany w liczbie gospodarstw domowych są poniżej średniej.

W latach 1988–1995 łódzkie i piotrkowskie pozostają na tym samym polu, co w okresie poprzednim. Pozostałe zajęły miejsce w regionie o wyższym od średniej stopniu zmian liczby małżeństw i niższym od przeciętnej krajowej poziomie zmian liczby gospodarstw domowych. Pozycji swej nie zmieniło sieradzkie, natomiast piotrkowskie i skierniewickie przesunęły się

z obszarów rokujących osłabienie tempa rozwoju. Może to oznaczać, że okres transformacji gospodarczej wpłynął na zahamowanie rozwoju liczby gospodarstw domowych, co może być sygnałem pogarszającej się sytuacji ekonomicznej i mieszkaniowej ludności.

Analiza ścieżek rozwoju województw jest wypadkową zmian, jakie dokonują się w miastach i na wsi. Ogólne mierniki zacierają różnice charakterystyczne dla specyfiki każdego z regionów.

Podział miejskich obszarów województw w latach 1978–1988 i 1988–1995 przedstawiają tab. II.8. i II.9.

Tabela II.8

Miasta województw według regionów w latach 1978–1988

Zmiany liczby gospodarstw domowych w latach 1978–1988	Zmiany liczby zawartych małżeństw w latach 1978–1988	
	< średnia	≥ średnia
≥ średnia	Elbląskie, kieleckie, olsztyńskie, piotrkowskie, śląskie, zielonogórskie	Białkopodlaskie, białostockie, chełmskie, ciechanowskie, konińskie, kroszeńskie, legnickie, łomżyńskie, ostrołęckie, płockie, radomskie, rzeszowskie, siedleckie, sieradzkie, skierniewickie, suwalskie, tarnobrowskie, wrocławskie, zamojskie
< średnia	Warszawskie, bielskie, bydgoskie, częstochowskie, gdyńskie, jeleniogórskie, katowickie, koszalińskie, krakowskie, lubelskie, łódzkie, opolskie, pilskie, poznańskie, przemyskie, szczecińskie, toruńskie, wałbrzyskie, wrocławskie	Gorzowskie, kaliskie, leszczyńskie, nowosądeckie, tarnowskie

Źródło: Obliczenia własne.

W pierwszym okresie zdecydowana większość obiektów koncentrowała się wzdłuż przekątnej, co oznacza istotną zależność liczby tworzonych gospodarstw domowych od liczby zawieranych związków małżeńskich. W latach 1988–1995 liczba województw w obszarach o przeciwnym kierunku zmian powiększa się, co może oznaczać większą skalę oddziaływania czynników pozademograficznych, opóźniających proces usamodzielniania się nowo zawartych związków.

Województwa Ziemi Łódzkiej znalazły się w latach 1978–1988 w różnych regionach rozwoju. Największym, powyżej poziomu średniego stopniem zmian, charakteryzują się płockie, sieradzkie i skierniewickie. Piotrkowskie

o wyższym od średniej przyroście liczby gospodarstw domowych i niższym od średniej stopniu zmian liczby nowożeńców znajduje się w obszarze rokującym przyszły rozwój z punktu widzenia demograficznych czynników. Zmianami obu cech poniżej średniej charakteryzuje się łódzkie, w którym trendy zmian wyraźnie odbiegają od obserwowanych w pozostałych województwach Ziemi Łódzkiej.

Tabela II.9

Miasta województw według klas regionów w latach 1988–1995

Zmiany liczby gospodarstw domowych w latach 1988–1995	Zmiany liczby zawartych małżeństw w latach 1988–1995	
	< średnia	≥ średnia
≥ średnia	Elbląskie, gdańskie, koszalińskie, legnickie, lubelskie, łomżyńskie, olsztyńskie, ostrołęckie, radomskie, suwalskie, szczecińskie	Chełmskie, ciechanowskie, gorzowskie, kieleckie, krośnieńskie, nowosądeckie, piłskie, płockie, przemyskie, rzeszowskie, sieradzkie, tarnowskie, zamojskie, zielonogórskie
< średnia	Białkopodlaskie, białostockie, białskie, częstochowskie, jeleniogórskie, katowickie, łódzkie, opolskie, poznańskie, skierniewickie, śląskie, toruńskie, wałbrzyskie, wrocławskie, wrocławskie	Warszawskie, bydgoskie, kaliskie, konińskie, krakowskie, leszczyńskie, piotrkowskie, siedleckie, tarnobrzyskie

Źródło: Obliczenia własne.

W latach 1988–1995 nie zmienia się pozycja łódzkiego oraz płockiego i sieradzkiego. Województwo skierniewickie dołącza do łódzkiego, a województwo piotrkowskie przemieszcza się do regionów o wyższych od średniej zmianach liczby małżeństw i niższych od średniej krajowej liczby gospodarstw domowych. W przypadku tych ostatnich obiektów oznacza to regres w stosunku do poprzedniej pozycji.

Zmiany obserwowane na obszarach wiejskich są bardziej zbliżone do tendencji opisanych dla ogólnych wskaźników wojewódzkich. Rozkład obiektów w polach tablicy jest niemal proporcjonalny w obu podokresach. Niewielkie zmiany w liczebnościach i składzie regionów sugerują słabe powiązanie rozwoju liczby gospodarstw domowych z liczbą zawieranych ślubów (tab. II.10 i II.11).

Na obszarach wiejskich Ziemi Łódzkiej w latach 1978–1988 aż cztery województwa znajdują się w regionie o niższym od średniej przyroście liczby małżeństw i takich samych zmianach liczby gospodarstw domowych. W województwie sieradzkim wyższy od średniej przyrost liczby małżeństw idzie

w parze z niższym od średniej wzrostem liczby gospodarstw domowych, co może sugerować zmniejszanie się skłonności do usamodzielniania się.

Tabela II.10

Obszary wiejskie według regionów w latach 1978–1988

Zmiany liczby gospodarstw domowych w latach 1978–1988	Zmiany liczby zawartych małżeństw w latach 1978–1988	
	< średnia	≥ średnia
≥ średnia	Warszawskie, elbląskie, gorzowskie, jeleniogórskie, koszalińskie, olsztyńskie, pilskie, słupskie, suwalskie, szczecińskie, wałbrzyskie, wrocławskie	Bielskie, bydgoskie, ciechanowskie, gdańskie, katowickie, krośnieńskie, nowosądeckie, ostrołęckie, tarnowskie, toruńskie, włocławskie
< średnia	Białkopodlaskie, białostockie, chełmskie, kieleckie, legnickie, lubelskie, łódzkie, piotrkowskie, płockie, radomskie, skierniewickie, zielonogórskie	Chełmskie, kaliskie, konińskie, krakowskie, leszczyńskie, łomżyńskie, opolskie, poznańskie, przemyskie, rzeszowskie, siedleckie, sieradzkie, tarnobrzescie, zamojskie

Źródło: Obliczenia własne.

Tabela II.11

Obszary wiejskie według regionów w latach 1988–1995

Zmiany liczby gospodarstw domowych w latach 1988–1995	Zmiany liczby zawartych małżeństw w latach 1988–1995	
	< średnia	≥ średnia
≥ średnia	Warszawskie, bielskie, chełmskie, gdańskie, gorzowskie, jeleniogórskie, katowickie, koszalińskie, leszczyńskie, słupskie, szczecińskie, toruńskie, włocławskie, zielonogórskie	Częstochowskie, kaliskie, konińskie, krakowskie, legnickie, nowosądeckie, olsztyńskie, poznańskie, siedleckie, skierniewickie
< średnia	Bydgoskie, elbląskie, krośnieńskie, łódzkie, opolskie, piotrkowskie, rzeszowskie, sieradzkie, wałbrzyskie, wrocławskie	Białkopodlaskie, białostockie, ciechanowskie, kieleckie, lubelskie, łomżyńskie, ostrołęckie, pilskie, płockie, przemyskie, radomskie, suwalskie, tarnobrzescie, tarnowskie, zamojskie

Źródło: Obliczenia własne.

W latach 1988–1995 niezmienną pozycją charakteryzują się łódzkie i piotrkowskie. Województwo sieradzkie przemieszcza się do obszaru o zmianach obu cech poniżej średniej krajowej, dołączając do łódzkiego i piotrkowskiego. Zmiana obszaru oznacza wejście na ścieżkę możliwości przyszłego rozwoju. Województwo skierniewickie charakteryzuje się największym stopniem zmian, przesuując się do obszaru rokującego przyszły rozwój, polegający na wyższym od średniej przyroście liczby małżeństw i takim samym kierunkiem zmian liczby gospodarstw domowych. Przeciwny kierunek zmian następuje w plockim, które przemieszcza się do regionu, gdzie zmiana liczby małżeństw powyżej średniej krajowej wywołuje niższy od średniej przyrost liczby gospodarstw domowych. Może to być sygnałem pogarszającej się sytuacji ekonomicznej i mieszkaniowej społeczeństwa w okresie transformacji.

Przeprowadzona analiza uprawnia do sformułowania wniosku, że wpływ zmian liczby małżeństw na rozwój liczby gospodarstw domowych nie jest jednoznaczny. Pewną prawidłowość w tym względzie daje się zaobserwować w miastach, chociaż w okresie transformacji systemowej zależność ta słabnie. Może to wynikać z faktu przesunięcia momentu tworzenia samodzielnego gospodarstwa w stosunku do czasu zawarcia ślubu. Dystans ten w czasie powiększa się, co może być spowodowane trudną sytuacją ekonomiczną i mieszkaniową młodych ludzi [Nowak-Sapota 1999]. Potwierdzeniem tych wniosków są zmiany pozycji województw Ziemi Łódzkiej, których ścieżki rozwoju oznaczają regres w latach 1988–1995 w stosunku do okresu 1978–1988.

3.2. Zmiany struktur małżeńskich gospodarstw domowych na obszarze Ziemi Łódzkiej

Osoby pozostające w związkach małżeńskich tworzą przede wszystkim wieloosobowe gospodarstwa domowe kierowane przez męża lub żonę. Liczba głów gospodarstw płci żeńskiej jest zdecydowanie niższa, ale ich rozkład według wielkości kierowanego zespołu jest zbliżony dla obu płci.

Istotne różnice w rozkładach struktur gospodarstw według liczby osób obserwuje się w miastach i na wsi wszystkich województw, co potwierdzają obliczone wskaźniki podobieństwa struktur. W zbiorowości żonatych w 1995 r. wynoszą one: łódzkie 77,3%, piotrkowskie 79,5%, pockie 77,6%, sieradzkie 73,3% i skierniewickie 80,4%. Najbardziej odległe struktury wielkości gospodarstw domowych miast i wsi są charakterystyczne w sieradzkim, a najbardziej zbliżone w województwie skierniewickim. W populacji kobiet pozostających w związkach małżeńskich największe rozbieżności w strukturze wielkości kierowanych przez nie gospodarstw obserwujemy w plockim (79,4%), a największe podobieństwo w sieradzkim, ze wskaźnikiem 83,9%.

Struktura wielkości gospodarstw domowych osób w stanie małżeńskim
w miastach województw Ziemi Łódzkiej w 1995 r.

Województwo	Gospodarstwa domowe					
	Ogółem w tys.	o liczbie osób (w % ogółem)				
	1995					
	Żonaci					
		1	2	3	4	5 i więcej
Łódzkie	176,9	176,9	33,6	31,2	23,4	7,0
Piotrkowskie	58,8	58,8	25,0	26,0	32,2	14,8
Płockie	47,8	47,8	23,6	26,1	32,9	14,8
Sieradzkie	26,8	26,8	22,3	27,3	33,5	15,4
Skierniewickie	33,5	33,5	25,1	23,6	32,4	16,0
Zamężne						
Łódzkie	82,4	5,1	31,9	31,7	24,1	7,2
Piotrkowskie	17,3	4,1	24,6	29,3	29,8	12,2
Płockie	13,7	4,3	24,8	30,5	29,2	11,2
Sieradzkie	9,6	2,9	22,5	29,0	27,4	18,2
Skierniewickie	11,8	5,2	25,6	29,1	27,1	13,0
1988 = 100						
Żonaci						
Łódzkie	90,9	123,1	111,6	98,4	85,1	102,9
Piotrkowskie	95,1	95,2	110,1	105,7	90,2	99,3
Płockie	99,4	162,5	118,4	101,9	90,6	96,1
Sieradzkie	97,3	93,8	102,8	112,8	95,2	93,3
Skierniewickie	91,7	126,1	113,6	92,5	89,5	115,1
Zamężne						
Łódzkie	110,5	86,4	96,4	96,6	107,1	126,3
Piotrkowskie	129,1	77,4	95,3	101,7	103,1	108,9
Płockie	139,8	95,6	100,8	103,7	100,0	91,1
Sieradzkie	133,3	67,4	97,0	102,8	90,4	130,0
Skierniewickie	125,5	102,0	97,7	99,3	93,4	125,0

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Spisu Powszechnego dla Województw z 1988 r. i Mikrospisu z 1995.

Miejskie gospodarstwa domowe kierowane przez żonatych mężczyzn w województwie łódzkim charakteryzują się wyraźną odmiennością w stosunku do tej samej zbiorowości w pozostałych jednostkach Ziemi Łódzkiej.

W łódzkim co trzecie gospodarstwo, którego głową jest żonaty mężczyzna, liczy jedynie dwie osoby, a 31,2% przypada na zespoły trzyosobowe. Gospodarstwa o większej liczebności stanowią około 30%, przy czym udział 5 i więcej osobowych kształtuje się na poziomie 7%.

W pozostałych województwach Ziemi Łódzkiej dominują 4-osobowe zespoły z największym wskaźnikiem (33,5%) dla sieradzkiego i najmniejszym w piotrkowskim (32,2%), a około 50% spośród ogółu gospodarstw kierowanych przez żonaty ma w swym składzie 2 lub 3 osoby. Największy dystans widoczny jest w udziałach dużych liczebnie jednostek, szczególnie 5- i więcej osobowych, które stanowią od 14,8% w piotrkowskim i płockim do 16% w skierniewickim, wobec 7% w łódzkim (tab. II.12). Obliczone wskaźniki podobieństwa struktur dla województwa łódzkiego i każdego z pozostałych wskazują największą zbieżność z piotrkowskim (83,4%), a największe różnice z sieradzkim (81,5%).

Bardziej zbliżone struktury wielkości małżeńskich gospodarstw domowych kierowanych przez mężczyzn obserwuje się na obszarach wiejskich. Generalnie, we wszystkich województwach wyższe są udziały dużych liczebnie gospodarstw domowych niż w miastach. W łódzkim dominują 4-osobowe zespoły, ale odsetek 5- i więcej osobowych kształtuje się na poziomie 25,7% wobec 7% w miastach. W pozostałych województwach Ziemi Łódzkiej żonaci są głowami przede wszystkim dużych zespołów z udziałem wahającym się w granicach od 34,5% w piotrkowskim do 42% w sieradzkim. Rozkład odsetka 2- i 4-osobowych gospodarstw jest niemal identyczny (około 20–22%), natomiast najniższy jest udział trzyosobowych zespołów.

Mniejsze rozbieżności w strukturach gospodarstw domowych według liczby osób w badanej zbiorowości potwierdzają wskaźniki podobieństwa struktur, wahające się w granicach od 83,7% dla łódzkiego i sieradzkiego do około 90% dla łódzkiego w relacji do piotrkowskiego i skierniewickiego.

Kobiety pozostające w związkach małżeńskich, zamieszkujące na terenie miast, kierują na ogół niewielkim gospodarstwem domowym, liczącym od 2 do 4 osób, z dominantą przypadającą na trzyosobowe zespoły. W strukturach wojewódzkich, podobnie jak w zbiorowości mężczyzn, łódzkie charakteryzuje się znaczną odrębnością. Ponad 63%, spośród żeńskich głów gospodarstw, to kobiety zameżne kierujące 2- i 3-osobowym zespołem, a jedynie około 7% stoi na czele 5- i więcej osobowego gospodarstwa. W pozostałych województwach Ziemi Łódzkiej relatywnie wysoki jest odsetek kobiet tworzących duże liczebnie gospodarstwa, ich udział waha się w granicach od 11,2% w piotrkowskim do ponad 18% w sieradzkim.

Różnice struktur wielkości miejskich gospodarstw domowych są mniejsze niż w populacji żonaty. Największy dystans dzieli łódzkie i sieradzkie (wskaźnik podobieństwa struktur 85,7%), a najbardziej zbliżone do łódzkiego jest płockie i skierniewickie ze wskaźnikiem około 91%.

Struktura wielkości gospodarstw domowych w stanie małżeńskim
na obszarze wsi województw Ziemi Łódzkiej w 1995 r.

Województwo	Gospodarstwa domowe					
	Ogółem w tys.	o liczbie osób (w % ogółem)				
	1995					
	Żonaci					
		1	2	3	4	5 i więcej
Łódzkie	14,1	3,2	24,2	19,5	27,4	25,7
Piotrkowskie	59,7	1,8	24,6	16,8	21,9	34,9
Płockie	49,4	1,5	22,3	17,2	21,8	37,2
Sieradzkie	43,0	1,6	20,9	15,5	20,0	42,0
Skierniewickie	41,2	2,5	22,7	17,1	22,1	35,6
Zamężne						
Łódzkie	3,4	2,8	24,5	22,4	30,6	19,7
Piotrkowskie	8,2	4,6	21,8	22,6	23,9	27,1
Płockie	5,5	4,6	17,9	24,2	21,8	31,5
Sieradzkie	7,2	3,2	17,7	17,1	24,6	37,4
Skierniewickie	6,2	6,8	22,8	17,7	25,2	27,5
1988 = 1000						
Żonaci						
Łódzkie	88,6	88,9	104,3	99,5	95,8	102,8
Piotrkowskie	91,1	112,5	105,1	87,5	89,8	111,1
Płockie	93,7	115,4	108,8	93,5	89,7	104,8
Sieradzkie	88,7	84,2	97,7	88,6	87,0	116,0
Skierniewickie	91,8	119,0	98,3	92,9	89,5	112,3
Zamężne						
Łódzkie	144,8	38,9	101,7	83,6	124,4	113,9
Piotrkowskie	135,1	75,4	94,4	98,7	101,3	111,5
Płockie	134,1	75,4	81,7	98,8	98,2	124,5
Sieradzkie	129,5	52,5	82,3	80,0	111,3	129,4
Skierniewickie	139,5	100,0	94,6	76,3	108,6	121,1

Źródło: Obliczenia na podstawie Spisów Powszechnych dla Województw z 1988 i Mikropisu z 1995.

Rozkład wielkości gospodarstw domowych w populacji zamężnych na wsi nie odbiega szczególnie od prawidłowości, które obserwuje się wśród zonatych, a różnice dotyczą jedynie poziomu mierników. Kobiety łódzkie

są w dominującym stopniu głowami 4-osobowych gospodarstw, podczas gdy w pozostałych województwach dominanta przesuwają się w kierunku 5- i więcej osobowych zespołów. Największe różnice charakteryzują łódzkie i sieradzkie, co potwierdza wskaźnik podobieństwa struktur wynoszący 81,9%. W sieradzkim relatywnie niski jest udział gospodarstw 2- i 3-osobowych i najwyższy, spośród wszystkich województw Ziemi Łódzkiej, 5- i więcej osobowych (37,4%). Najbardziej zbliżone do województwa łódzkiego jest piotrkowskie (ze wskaźnikiem 90,3%), a największy dystans obserwuje się w udziałach 5- i więcej osobowych zespołów (tab. II.13).

Analiza zmian w liczbie i strukturze gospodarstw domowych według liczby osób w latach 1988–1995 wskazuje istnienie kilku podstawowych prawidłowości.

Generalnie spada liczba gospodarstw domowych kierowanych przez żonatych mężczyzn, przy dość znacznym przyroście żeńskich głów gospodarstw, a tendencje te dotyczą zarówno miast, jak i wsi. W miastach liczba gospodarstw kierowanych przez kobiety wynosi od 10,5% w łódzkim do 39,8% w plockim, natomiast na wsi od 29,5% w sieradzkim do 44,8% w łódzkim.

W układzie strukturalnym wielkości gospodarstw domowych w miastach kierunek i intensywność zmian są zróżnicowane w zbiorowości żonatych i zamężnych. Wśród męskich głów gospodarstw następuje spadek udziału zespołów mających w swym składzie 4 i więcej osób, przy wzroście odsetka 2-osobowych gospodarstw. Wyjątek stanowi tu łódzkie ze wzrostem odsetka 5- i więcej osobowych o około 3% i sieradzkie z przyrostem tej samej kategorii o ponad 15%. W populacji kobiet wyraźnie wzrasta liczba i udział dużych liczebnie gospodarstw domowych, szczególnie 5- i więcej osobowych. Wyjątek stanowi plockie, w którym występuje dość duża stabilność struktury w badanym okresie przy około 9% spadku 5- i więcej osobowych zespołów.

Na obszarach wiejskich w populacji żonatych wzrasta udział gospodarstw 2-osobowych w trzech województwach, spadkiem legitymują się sieradzkie (o 2,7%) i skierniewickie (około 2%). Tendencja spadkowa utrzymuje się w kategorii 3- i 4-osobowych, natomiast wzrasta odsetek gospodarstw 5- i więcej osobowych we wszystkich województwach, w największym stopniu w sieradzkim (o 16%).

Zamężne kobiety przejmują rolę głowy gospodarstwa domowego w liczebnie dużych zespołach, szczególnie 5- i więcej osobowych. Przyrost odsetka w tej kategorii jest zdecydowanie wyższy niż w zbiorowości mężczyzn i waha się w granicach od 11,5% w piotrkowskim do 29,4% w skierniewickim.

Obserwowane tendencje zmian są prawdopodobnie wynikiem pogarszającej się sytuacji społeczno-ekonomicznej gospodarstw domowych rodziców oraz ich dorosłych dzieci, co w wielu przypadkach zmusza do tworzenia wielopokoleniowych rodzinnych gospodarstw domowych, szczególnie na wsi.

Potwierdzeniem sformułowanego wniosku jest analiza przeobrażeń, jakie dokonują się w składzie rodzinnych gospodarstw domowych. Z przeprowadzonych badań w województwach Makroregionu Środkowego [Nowak-Sapota 1997, Obraniak 2001] warto przytoczyć podstawowe spostrzeżenia i wnioski.

Rodzinne gospodarstwa domowe stanowią bazę gospodarstw wieloosobowych. Dominującą kategorią w zbiorowości gospodarstw domowych rodzinnych są zespoły osób tworzące biologicznie jedną rodzinę. W województwie łódzkim w 1995 r. gospodarstwa jednorodzinne stanowią około 68% wszystkich gospodarstw i niemal 97% ogółu rodzinnych zespołów. W pozostałych województwach Ziemi Łódzkiej proporcje te wahają się odpowiednio w granicach 71–75% i około 85–88%.

W latach 1988–1995 obserwuje się spadek liczby i udziału gospodarstw jednorodzinnych w województwie łódzkim, sieradzkim i skierniewickim, szczególnie intensywny na obszarze wsi. Wzrost liczby jednorodzinnych gospodarstw utrzymuje się jeszcze w piotrkowskim i płockim, ale ich udział w ogólnej liczbie gospodarstw domowych obniża się w latach 1988–1995 o około 2%.

Opisanej tendencji zmian towarzyszy znaczny przyrost wielorodzinnych zespołów i to zarówno w miastach, jak i na wsi (z wyjątkiem łódzkiego), osiągający w niektórych jednostkach wojewódzkich trzy- lub czterokrotne wzrosty. Trzeba jednak zaznaczyć, że dotyczy to relatywnie małych zbiorowości. Liczba dwurodzinnych i większych gospodarstw to na ogół kilka tysięcy zespołów, których udział w województwie łódzkim w 1995 r. kształtował się na poziomie 2%, a w pozostałych wahał się w granicach 10–15%. Warto jednak zwrócić uwagę, że rosnąca tendencja udziału wielopokoleniowych rodzinnych gospodarstw domowych staje się trwałą prawidłowością od 1978 r. Przyczyny tego zjawiska tkwią zarówno w sferze demograficznej, jak i społecznej, ekonomicznej.

Potwierdzeniem wpływu aspektów demograficznych jest dynamika zmian w strukturze rodzinnych gospodarstw domowych. W strukturze tej dominują jednorodzinne zespoły osób tworzone przez małżeństwo z dziećmi (o ile nie założyły własnych rodzin) lub małżeństwo bez dzieci. W 1995 r. około 49% ogółu rodzinnych gospodarstw domowych w łódzkim i około 60% w pozostałych województwach Ziemi Łódzkiej stanowią małżeństwa z dziećmi. W latach 1988–1995 następuje spadek liczby tej kategorii rodzin, jak i udziału w ogólnej liczbie gospodarstw rodzinnych. Najwięcej małżeńskich rodzin z dziećmi ubywa w łódzkim (7,5%) i skierniewickim (4,3%), co jest efektem intensywnego spadku w miastach i bardziej łagodnego na wsi. W płockim i sieradzkim spadek sięga 0,9–1,4%, przy czym w miastach utrzymuje się tendencja wzrostowa, która nie rekompensuje ubytku małżeńskich rodzin z dziećmi na wsi. We wszystkich województwach, niezależnie od kierunku zmian liczby małżeństw z dziećmi, spada udział tej zbiorowości

Małżeństwa według przeciętnej liczby dzieci do lat 24 pozostających na utrzymaniu według wieku zamężnej matki
w województwach Ziemi Łódzkiej w 1995 r.

Wiek matki w mał- żeństwie z dziećmi	Łódzkie		Piotrkowskie		Płockie		Sieradzkie		Skierniewickie	
	1995	1988=100	1995	1988=100	1995	1988=100	1995	1988=100	1995	1999=100
Ogółem	1,58	100,6	1,95	100,5	1,93	100,5	1,96	99,5	1,96	102,6
Do 15 lat	1,26	99,2	1,40	96,6	1,45	100,0	1,37	94,5	1,30	97,8
25-29	1,46	95,4	1,83	96,8	1,89	100,0	1,93	101,6	1,91	193,2
30-34	1,73	101,8	2,19	99,5	2,18	99,5	2,24	99,6	2,22	102,8
35-39	1,77	102,3	2,32	103,6	2,26	102,4	2,34	100,4	2,31	106,5
40-49	1,53	106,3	1,83	105,2	1,83	105,8	1,82	101,7	1,83	107,0
50 lat i więcej	1,19	104,4	1,23	100,0	1,23	98,4	1,31	104,8	1,29	104,0
Miasta	1,55	100,6	1,79	98,4	1,78	99,4	1,81	99,5	1,83	102,8
Do 15 lat	1,24	99,2	1,29	93,5	1,37	100,7	1,18	86,8	1,30	06,3
25-29	1,43	95,3	1,70	96,8	1,70	99,4	1,64	95,3	1,73	101,8
30-34	1,68	100,6	1,96	97,5	1,94	98,0	1,98	98,0	1,01	102,0
35-39	1,73	102,4	2,12	102,9	2,04	102,0	2,14	102,4	2,12	107,1
40-49	1,52	107,0	1,67	101,8	1,72	106,8	1,75	104,8	1,76	109,3
50 lat i więcej	1,18	104,4	1,20	100,0	1,13	95,8	1,23	101,7	1,25	105,9
Wieś	1,89	99,0	2,12	102,4	2,11	101,9	2,07	100,0	2,08	102,5
Do 15 lat	1,38	95,8	1,48	98,7	1,51	100,0	1,45	97,3	1,43	97,9
25-29	1,82	97,8	1,97	96,6	2,04	100,0	2,09	102,4	2,05	103,2
30-34	2,22	103,7	2,46	100,0	2,45	100,0	2,44	100,4	2,40	102,9
35-39	2,17	98,2	2,58	103,6	2,54	102,4	2,50	98,8	2,49	103,8
40-49	1,70	98,8	2,04	110,3	1,98	107,0	1,88	100,5	1,90	105,6
50 lat i więcej	1,32	103,1	1,25	101,6	1,32	101,5	1,37	108,7	1,34	104,0

Źródło: Narodowy Spis Powszechny 1988, Mikrosпис 1995; Ludność, Gospodarstwa domowe (Zeszyty dla województw).

w ogólnej liczbie rodzinnych gospodarstw domowych zarówno w miastach, jak i na wsi [Nowak-Sapota 1997].

Zmiany struktur rodzinnych gospodarstw domowych w układzie terytorialnym, jak już wspomniano, następują pod wpływem przeobrażeń w strukturze demograficznej, społecznej i ekonomicznej ludności. Efektem działania tych, jak i wielu innych czynników, są tendencje zmian w przeciętnej liczbie dzieci pozostających na utrzymaniu rodziców w poszczególnych grupach wieku matki (tab. II.14).

Generalnie, rodzinne gospodarstwa domowe utrzymują średnio mniej dzieci w wieku do 24 lat niż rodziny, w skład których wchodzi małżeństwo z dziećmi. W 1995 r. wśród tych ostatnich widoczne są różnice poziomu średniej w układzie terytorialnym oraz rozkładzie według wieku matki.

Małżeństwa w miastach utrzymują przeciętnie mniej dzieci niż mieszkańcy wsi, na co wskazuje również przeprowadzona wcześniej analiza struktury wielkości małżeńskich gospodarstw domowych. Na obszarze Ziemi Łódzkiej widoczne są wyraźne różnice pomiędzy ośrodkiem wielkomiejskim a pozostałymi jednostkami. Rodziny miejskie w łódzkim utrzymują średnio 1,55 dzieci do lat 24, podczas gdy w pozostałych województwach miernik ten waha się w granicach od 1,78 w plockim do 1,83 w skierniewickim. Małżeństwa zamieszkujące obszary wiejskie województwa łódzkiego mają na utrzymaniu przeciętnie 1,89 dzieci, natomiast poziom tej średniej w czterech województwach sięga od 2,07 w sieradzkim do 2,12 w piotrkowskim.

Pomimo różnic w wartości przeciętnej liczby dzieci do lat 24 utrzymywanych przez małżeństwa ich rozkład w poszczególnych grupach wieku matki jest niemal identyczny zarówno dla ogółu, jak też obszarów miast i wsi wszystkich województw Ziemi Łódzkiej. Relatywnie niski poziom średniej w zbiorowości najmłodszych matek wykazuje rosnącą tendencję, osiągając najwyższą wartość w przedziale wieku 30–39 lat. W następnych grupach wieku wartość średniej spada, najbardziej intensywnie w małżeństwach, w których kobieta osiąga wiek 50 i więcej lat.

Zmiany, jakie daje się zaobserwować w ewolucji przeciętnej liczby dzieci do lat 24, pozostających na utrzymaniu rodziców w latach 1988–1995, charakteryzują dwie podstawowe prawidłowości.

Spada średnia liczba utrzymywanych dzieci przez najmłodsze małżeństwa, w których matka nie przekroczyła wieku 25 lat. Tendencja spadkowa utrzymuje się w miastach w przedziale wieku matki do 30 lat a w plockim i sieradzkim dotyczy również przedziału 30–39 lat.

Druga prawidłowość to wzrost przeciętnej liczby dzieci na utrzymaniu rodzin małżeńskich, w których matka przekroczyła wiek 40 lat. Relatywnie wysoki przyrost obserwuje się w przedziale wieku 40–49 lat i mniej intensywny dla matek, które osiągają 50 i więcej lat.

Pierwsza prawidłowość jest wynikiem obniżającej się płodności małżeńskiej wśród młodych małżeństw oraz odkładania decyzji o narodzinach pierwszego dziecka. Decyzje te są związane również z sytuacją ekonomiczną i mieszkaniową społeczeństwa. Potwierdzeniem tego jest druga prawidłowość, która sugeruje pozostawianie dorosłych dzieci w domu rodziców ze względu na brak możliwości usamodzielnienia się. Na wsi dodatkowym argumentem może być więź ekonomiczna, związana ze wspólnym użytkowaniem gospodarstwa rolnego oraz powrotem na wieś dzieci, które tracą pracę w mieście.

Drugą, znaczącą grupą wśród rodzinnych gospodarstw domowych, są małżeństwa bez dzieci. W 1995 r. w województwie łódzkim co trzecia rodzina jest bezdzietna, a w pozostałych jednostkach Ziemi Łódzkiej udział bezdzietnych rodzin małżeńskich sięga 25% ogółu rodzinnych gospodarstw domowych.

W analizie tej ważny jest wiek współmałżonków, a szczególnie kobiet. Część małżeństw pozostaje bezdzietna z konieczności lub świadomego wyboru przez cały okres trwania związku. Poczesne miejsce wśród małżeństw bez dzieci zajmują starsze pary tworzące samodzielne gospodarstwo po usamodzielnieniu się i opuszczeniu rodzinnego domu przez ostatnie dziecko.

Spostrzeżenie to potwierdzają dane charakteryzujące zmiany liczby małżeństw bez dzieci do lat 24 pozostających na utrzymaniu rodziców według wieku matki (tab. Z.II.9).

W 1995 r. wszystkie województwa Ziemi Łódzkiej charakteryzują się przyrostem liczby małżeństw bez dzieci do lat 24 w stosunku do 1988. Tendencja ta jest wynikiem intensywnego wzrostu w miastach i spadku ogólnych wskaźników na wsi. Liczba bezdzietnych małżeństw wzrasta przede wszystkim w małżeństwach, w których kobieta jest w wieku 40–49 lat. Przyrost ten w miastach waha się w granicach od 12,8% w skierniewickim do 26,3% w sieradzkim, a na wsi od 7,2% w piotrkowskim do 24,3% w sieradzkim. Wyjątek stanowi łódzkie, gdzie odnotowuje się niewielki spadek na wsi. Wśród matek przekraczających 50 lat liczba małżeństw bez dzieci wzrasta tylko w miastach wszystkich województw. Wskazuje to, że dorosłe dzieci częściej pozostają w gospodarstwach domowych rodziców na wsi niż w miastach, co może świadczyć o pogarszającej się sytuacji ekonomicznej wsi.

Generalnie, w latach 1988–1995 następuje spadek liczby bezdzietnych małżeństw w najmłodszej grupie wieku matki. Wyjątek stanowi płockie, gdzie liczba rodzin tej kategorii wzrasta o 3%, przy wzroście w miastach o ponad 6% i niemal stabilizacji na wsi. Województwo łódzkie jest jedynym ośrodkiem na terenie Ziemi Łódzkiej, które legitymuje się wzrostem liczby małżeństw bez dzieci w wieku matki 25–29 lat, i to zarówno w miastach, jak i na wsi. Można więc sądzić, że proces przekształceń w strukturze

demograficznej rodzin związany z tworzeniem związków małżeńskich jest przede wszystkim udziałem miast i ośrodków wielkomiejskich.

3.3. Wpływ zmian liczby rozwodów na dynamikę regionalną liczby gospodarstw domowych

Rozwód jest jedną z przyczyn rozpadu związków małżeńskich. Decyzje rozwiedzionych co do sposobu organizacji dalszego życia są tak różnorodne, że trudno ustalić ich wpływ na proces rozwoju liczby gospodarstw domowych. Wstępną ocenę tej zależności umożliwia podział województw według stopnia zmian liczby rozwodów i liczby gospodarstw domowych w stosunku do poziomu średniego. Ze względu na istotne różnice w przebiegu tych procesów w miastach i na wsi analizą objęty jest każdy obszar odrębnie.

Rozkład miast poszczególnych województw według dynamiki liczby rozwodów i liczby gospodarstw domowych prezentują tab. II.15 i II.16.

Tabela II.15

Miasta województw według regionów w latach 1978–1988

Zmiany liczby gospodarstw domowych w latach 1978–1988	Zmiany liczby rozwodów w latach 1978–1988	
	<średnia	≥średnia
≥średnia	Białkopodlaskie, płockie, radomskie	Białostockie, chełmskie, ciechanowskie, elbląskie, kieleckie, konińskie, krośnieńskie, legnickie, łomżyńskie, olsztyńskie, ostrołęckie, piotrkowskie, rzeszowskie, siedleckie, sieradzkie, skierniewickie, słupskie, tarnobrzskie, włocławskie, zamojskie, zielonogórskie
<średnia	Warszawskie, gdańskie, krakowskie, lubelskie, łódzkie, nowosądeckie, szczecińskie, tarnowskie, wałbrzyskie, wrocławskie	Bielskie, bydgoskie, częstochowskie, gorzowskie, jeleniogórskie, kaliskie, katowickie, koszalińskie, leszczyńskie, opolskie, piłskie, poznańskie, przemyskie

Źródło: Obliczenia własne.

W latach 1978–1988 zarysowuje się zależność pomiędzy badanymi zjawiskami, na co wskazuje znaczna koncentracja województw wzdłuż przekątnej o tym samym kierunku zmian. W okresie lat 1988–1995 następują istotne przesunięcia poszczególnych jednostek, czego efektem jest niemal równomierny

rozkład miast województw w poszczególnych ćwiartkach. Potwierdza się teza, że rozpad związków małżeńskich spowodowany rozwodem nie wpływa w istotny sposób na zmiany liczby gospodarstw domowych.

Tabela II.16

Miasta województw według rejonów w latach 1988–1995

Zmiany liczby gospodarstw domowych w latach 1978–1988	Zmiany liczby rozwodów w latach 1988–1995	
	<średnia	≥średnia
≥średnia	Chełmskie, ciechanowskie, jeleniogórskie, kaliskie, legnickie, lubelskie, nowosądeckie, olsztyńskie, rzeszowskie, skierniewickie, tarnowskie, zamojskie, zielonogórskie	Elbląskie, gdańskie, gorzowskie, kieleckie, koszalińskie, krośnieńskie, łomżyńskie, pilskie, płockie, przemyskie, radomskie, sieradzkie, skierniewickie
<średnia	Warszawskie, białostockie, bielskie, częstochowskie, katowickie, krakowskie, poznańskie, wrocławskie	Białkopodlaskie, bydgoskie, konińskie, leszczyńskie, łódzkie, opolskie, ostrołęckie, piotrkowskie, siedleckie, słupskie, szczecińskie, tarnobrzeskie, toruńskie, wałbrzyskie, wrocławskie

Źródło: Obliczenia własne.

Tabela II.17

Obszary wiejskie województw według regionów w latach 1978–1988

Zmiany liczby gospodarstw domowych w latach 1978–1988	Zmiany liczby rozwodów w latach 1978–1988	
	<średnia	≥średnia
≥średnia	Bielskie, bydgoskie, jeleniogórskie, katowickie, koszalińskie, nowosądeckie, tarnowskie, toruńskie, wałbrzyskie	Ciechanowskie, gdańskie, gorzowskie, krośnieńskie, olsztyńskie, ostrołęckie, pilskie, słupskie, suwalskie, szczecińskie, wrocławskie, wrocławskie
<średnia	Warszawskie, krakowskie, legnickie, lubelskie, łódzkie, opolskie, piotrkowskie, płockie, poznańskie, radomskie, tarnobrzeskie	Białkopodlaskie, białostockie, chełmskie, częstochowskie, elbląskie, kaliskie, kieleckie, konińskie, leszczyńskie, łomżyńskie, przemyskie, rzeszowskie, siedleckie, sieradzkie, skierniewickie, zamojskie, zielonogórskie

Źródło: Obliczenia własne.

Obszary wiejskie województw według regionów w latach 1988–1995

Zmiany liczby gospodarstw domowych w latach 1978–1988	Zmiany liczby rozwodów w latach 1988–1995	
	< średnia	≥ średnia
≥ średnia	Warszawskie, chełmskie, częstochowskie, gdańskie, konińskie, legnickie, leszczyńskie, nowosądeckie, skierniewickie, szczecińskie, włocławskie, zielonogórskie	Bielskie, gorzowskie, jeleniogórskie, kaliskie, koszalińskie, krakowskie, olsztyńskie, poznańskie, sieradzkie, słupskie, toruńskie
< średnia	Białkopodlaskie, białostockie, bydgoskie, ciechanowskie, kieleckie, lubelskie, łódzkie, ostrołęckie, siedleckie, wałbrzyskie	Elbląskie, katowickie, krośnieńskie, łomżyńskie, opolskie, piłskie, piotrkowskie, płockie, przemyskie, radomskie, rzeszowskie, suwalskie, tarnobrzeskie, tarnowskie, wrocławskie, zamojskie

Źródło: Obliczenia własne.

Na obszarach wiejskich relacje pomiędzy badanymi zjawiskami są dość jednoznaczne (tab. II.17 i II.18). Rozkład województw w obu badanych podokresach jest niemal równomierny w poszczególnych ćwiartkach, a zmienia się jedynie ich skład. Oznacza to, że podobnie jak w miastach zmiany w liczbie rozwodów nie należą do czynników decydujących o rozwoju liczby gospodarstw domowych.

W latach 1978–1988 większość miejskich obszarów Ziemi Łódzkiej znajduje się w regionach o takim samym charakterze zmian badanych zjawisk, ale zróżnicowanym kierunku. W łódzkim niższym od średniej dla miast zmianom liczby rozwodów towarzyszy taki sam kierunek zmian liczby gospodarstw domowych. Piotrkowskie, sieradzkie i skierniewickie charakteryzują się wyższym od średniej w miastach stopniem zmian obu cech. Wyjątek stanowi płockie, w którym zmiany liczby rozwodów poniżej średniej dają przeciwne trendy rozwoju gospodarstw domowych.

Sytuacja zmienia się w okresie 1988–1995, w którym jedynie sieradzkie pozostaje na tej samej pozycji. W skierniewickim notuje się rozwój liczby rozwodów poniżej średniej, natomiast zmiany liczby gospodarstw domowych przewyższają średni poziom dla miast. Pozostałe województwa Ziemi Łódzkiej przemieszczają się do regionu, w którym wyższemu od przeciętnego stopniowi zmian liczby rozwodów towarzyszą niższe od średniej zmiany liczby gospodarstw domowych.

Wiejskie obszary województw Ziemi Łódzkiej w latach 1978–1988 zajmują miejsce w dwóch regionach. Łódzkie, piotrkowskie i płockie legitymują się

niższymi od średniej zmianami obu zjawisk, a w pozostałych – wyższym od przeciętnej dla wsi zmianom liczby rozwodów towarzyszy niższy stopień zmian liczby gospodarstw domowych. W latach 1988–1995 miasta województw Ziemi Łódzkiej są rozproszone, a każde z nich znajduje się w innym regionie, a stałą pozycję w stosunku do poprzedniego okresu zajmuje jedynie województwo łódzkie.

Spostrzeżenia te wskazują, że przemiany na obszarze Ziemi Łódzkiej nie odbiegają od tych, które obserwuje się na terenie miast i wsi ogółu województw. Potwierdzenie znajduje wniosek, że zmiany w liczbie rozwodów nie mają istotnego wpływu na ewolucję liczby gospodarstw domowych, natomiast powodują istotne przekształcenia w ich strukturach.

3.4. Rozpad związków małżeńskich a zmiany struktur gospodarstw domowych

Prawidłowością charakteryzującą przemiany struktur gospodarstw domowych, będącą wynikiem zachowań matrymonialnych, jest wzrost liczby i odsetka gospodarstw kierowanych przez kobiety [Wojtkiewicz, McLanahan, Garfinkel 1990]. Główną przyczyną tego wzrostu jest spadek liczby zawieranych małżeństw oraz rosnąca liczba ustających związków na skutek rozwodu, separacji czy wdowieństwa. Przekształcenia struktur gospodarstw domowych, których głową jest kobieta, dotyczą przede wszystkim zmian: odsetka kobiet utrzymujących dzieci, samotnych matek, które kierują gospodarstwem, oraz udziałów gospodarstw kreowanych przez kobiety pozostające kiedykolwiek w związkach małżeńskich [Cutright 1974, Ross i Sawhill 1975, Smith, Cutright 1985].

W 1995 r. na obszarze Ziemi Łódzkiej niemal co drugie gospodarstwo domowe w łódzkim i co trzecie w pozostałych województwach kierowane jest przez kobietę. Udział żeńskich głów gospodarstw w ogólnej ich liczbie danego terytorium jest zdecydowanie wyższy w miastach niż na wsi (tab. II.19). W strukturze wielkości gospodarstw domowych kobiety odgrywają dominującą rolę jako głowy gospodarstw jednoosobowych. W ogólnej liczbie tych ostatnich, we wszystkich województwach, ponad 63% stanowią kobiety przy wyższym poziomie odsetka w miastach i nieco niższym na wsi. Głową gospodarstwa wieloosobowego jest częściej mężczyzna, ale około 40–48,7% dwuosobowych zespołów w miastach i 21–32% na wsi tworzą kobiety. Relatywnie wysokim poziomem wskaźników legitymuje się łódzkie, gdzie udział żeńskich głów gospodarstw w miastach osiąga 48,7% dla 2-osobowych i 36,5% dla 4- i więcej osobowych zespołów, natomiast na wsi co trzecie gospodarstwo 2- i 3-osobowe oraz co piąte 4 i więcej osobowe kierowane jest przez kobietę.

Tabela II.19

Zmiany w strukturze gospodarstw domowych kierowanych przez kobiety w latach 1988–1995

Województwo	Udział gospodarstw domowych kierowanych przez kobiety w 1995 r. (w % ogółu danej kategorii w województwie)									
	ogółem	o liczbie osób				ogółem	o liczbie osób			
		1	1	1	4 i więcej		1	2	3	4 i więcej
		1995					1988 = 100			
		ogółem					ogółem			
Łódzkie	47,8	63,3	47,9	40,5	35,0	109,9	96,3	107,2	115,0	133,1
Piotrkowskie	34,1	65,3	34,5	30,4	20,2	117,2	98,6	116,6	126,1	133,8
Płockie	31,7	63,9	31,7	29,7	18,7	115,7	97,9	107,5	126,4	132,6
Sieradzkie	33,0	63,1	32,5	29,5	22,5	115,0	98,3	113,6	118,9	138,9
Skierniewickie	35,2	63,7	35,5	32,2	20,7	117,3	99,5	114,1	124,8	131,8
Miasta										
Łódzkie	48,7	63,5	48,7	41,0	36,5	109,7	96,1	106,6	114,8	131,8
Piotrkowskie	39,9	67,1	42,3	34,3	24,9	117,4	99,7	114,0	117,9	136,8
Płockie	38,2	65,4	40,6	34,6	24,2	115,7	96,7	108,0	122,3	133,0
Sieradzkie	41,6	67,1	44,3	35,7	29,7	115,3	97,5	113,3	114,1	138,8
Skierniewickie	42,8	65,0	45,3	40,6	26,7	115,7	97,3	109,9	126,5	131,5
Wieś										
Łódzkie	32,4	58,1	31,9	30,6	22,1	123,7	101,0	128,6	127,0	156,7
Piotrkowskie	27,4	62,9	24,5	24,4	16,1	114,6	96,9	113,9	137,1	132,0
Płockie	24,2	61,8	20,7	22,4	13,8	113,1	98,7	101,5	130,2	130,2
Sieradzkie	26,9	59,7	23,1	23,1	18,6	113,0	98,4	107,9	118,5	138,8
Skierniewickie	27,6	62,0	24,7	21,8	16,1	119,0	102,1	116,0	120,4	132,0

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Spisu Powszechnego z 1988 i Mikrospisu z 1995 dla województw.

W latach 1988–1995 we wszystkich województwach wzrasta udział gospodarstw, których głową jest kobieta, a przyrost jest znaczący zarówno w miastach, jak i na wsi. W poszczególnych grupach wielkości gospodarstw domowych, na obszarze wszystkich województw, widoczne są dwie podstawowe prawidłowości. Generalnie spada udział jednoosobowych żeńskich gospodarstw domowych przy jednoczesnym wzroście odsetka wieloosobowych, szczególnie tych najliczniejszych.

Tendencje te są potwierdzeniem ogólnych trendów, które obserwuje się w wielu krajach Europy i USA. Zdaniem specjalistów [Wojtkiewicz i in. 1990, Wolf, Soldo i in. 1988] główne przyczyny wzrostu rodzin kierowanych przez kobiety to zmiany płodności, spadek napięcia małżeństw oraz wzrost liczby rozwodów. W procesie tworzenia gospodarstw domowych zdecydowanie większą rolę odgrywają kobiety, które wcześniej były zamężne, co świadczy o wzroście rozwodów i spadku powtórnych małżeństw.

Rozpad związku małżeńskiego powoduje, że zarówno kobiety, jak i mężczyźni podejmują różnorodne decyzje co do tworzenia gospodarstwa domowego. Decyzje te są uwarunkowane przyczyną ustania związku oraz wiekiem współmałżonków w momencie rozstania.

W polskiej praktyce spisowej osoby rozwiedzione i owdowiałe połączone są w jedną kategorię zwaną pozostałym stanem cywilnym, co nie daje możliwości w bezpośredni sposób ustalić wpływu samych rozwodów na zmiany struktur gospodarstw domowych. Analiza obejmuje więc wszystkie osoby, które kiedykolwiek pozostawały w związkach małżeńskich i są głowami gospodarstw domowych.

W 1995 r. w miastach wszystkich województw Ziemi Łódzkiej osoby w pozostałym stanie cywilnym w dominującym stopniu pozostają w jednoosobowych gospodarstwach domowych. Dotyczy to zarówno mężczyzn, jak i kobiet, chociaż udziały w ogólnej liczbie gospodarstw każdej ze zbiorowości różnią się istotnie poziomem. W województwie łódzkim spośród 29 tys. gospodarstw kierowanych przez mężczyzn w pozostałym stanie cywilnym ponad 23 tys. (78,5%) to głowy jednoosobowych gospodarstw. W pozostałych województwach odsetki te kształtują się w przedziale od 67,3% w płockim do 75,7% w skierniewickim. W zbiorowości gospodarstw wieloosobowych dominują dwuosobowe zespoły kierowane przez płć męską.

Kobiety będące kiedykolwiek zamężne częściej niż mężczyźni tworzą większe liczebnie gospodarstwa, ale są to na ogół 2- i 3-osobowe zespoły. Udział jednoosobowych gospodarstw w ich ogólnej liczbie dla kobiet w pozostałym stanie cywilnym oscyluje wokół 50% z najwyższym wskaźnikiem w łódzkim (54,4%).

W latach 1988–1995 wzrasta ogólna liczba gospodarstw domowych kierowanych przez ludność w pozostałym stanie cywilnym. Przyrosty te są dość intensywne zarówno w zbiorowości mężczyzn, jak i kobiet (tab. II.20)

Tabela II.20

Struktura wielkości gospodarstw domowych osób w pozostałym stanie cywilnym w miastach województw Ziemi Łódzkiej w roku 1995

Województwo	Gospodarstwa domowe											
	ogółem w tys.	o liczbie osób (w % ogółem)					ogółem w tys.	o liczbie osób (w % ogółem)				
		1	2	3	4	5 i więcej		1	2	3	4	5 i więcej
	1995						1988 = 100					
	Pozostali											
Łódzkie	29,4	78,5	14,2	4,7	1,8	0,8	119,5	105,9	81,1	83,9	100,0	80,0
Piotrkowskie	5,5	73,8	18,4	5,2	2,0	0,6	127,9	103,6	107,0	76,5	80,0	26,1
Płockie	4,0	67,3	18,0	8,3	3,4	3,0	125,0	100,7	100,0	109,2	81,0	88,2
Sieradzkie	2,4	70,4	17,5	7,1	2,5	2,5	127,2	99,2	107,4	94,7	83,3	113,6
Skierniewickie	3,8	75,7	12,8	6,3	2,4	2,8	119,5	103,4	83,1	96,9	82,8	140,0
	Pozostałe											
Łódzkie	106,4	54,4	29,1	11,8	3,3	1,4	118,8	97,5	102,5	108,3	97,1	93,3
Piotrkowskie	23,5	50,8	27,9	13,0	4,5	3,8	129,8	95,8	110,7	100,0	91,8	97,4
Płockie	16,6	48,7	26,3	14,4	5,6	5,0	123,0	98,4	103,1	100,7	90,3	111,1
Sieradzkie	9,9	49,0	26,2	13,0	7,2	4,6	126,1	91,6	106,5	96,3	146,9	131,4
Skierniewickie	15,1	50,9	27,1	14,0	5,2	2,8	124,8	95,5	106,3	104,5	110,6	90,3

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Spisu Powszechnego dla Województw z 1988 i Mikrospisu z 1995.

w miastach wszystkich województw. Zbiorowości te jednak różnią się kierunkiem zmian w strukturze wielkości gospodarstw. W populacji mężczyzn wzrasta udział jednoosobowych oraz małych liczebnie, wieloosobowych gospodarstw przy spadku 4- i więcej osobowych zespołów. Wyjątek stanowi tu sieradzkie i skierniewickie, w których wzrost odsetka 5- i więcej osobowych gospodarstw sięga odpowiednio 13,6% i 40,0%, ale dotyczy on niewielkiej zbiorowości.

Na terenie miast wszystkich województw Ziemi Łódzkiej maleje udział jednoosobowych gospodarstw domowych wśród ogółu tworzonych przez kobiety, które wcześniej pozostawały w związkach małżeńskich. Znaczne przyrosty udziałów charakterystyczne są w grupie 2-osobowych, a w niektórych województwach również 3-osobowych zespołów.

Wyjątek stanowi skierniewickie legitymujące się przeciwnym kierunkiem zmian wskaźników w zbiorowości mężczyzn i kobiet. Wzrasta udział żeńskich głów 2-, 3- i 4-osobowych gospodarstw przy spadku jedno- oraz 5- i więcej osobowych, podczas gdy w populacji mężczyzn kierunek zmian w poszczególnych kategoriach wielkości gospodarstw jest dokładnie odwrotny.

Na obszarach wiejskich osoby w pozostałym stanie cywilnym tworzą najczęściej jednoosobowe gospodarstwa. Udział ich w ogólnej liczbie gospodarstw danego województwa odbiega swym poziomem od miejskich wskaźników. W zbiorowości mężczyzn odsetek jednoosobowych gospodarstw waha się w granicach od 57,6% (sieradzkie) do niemal 65% w łódzkim i jest średnio o około 10 pkt proc. niższy niż w miastach. Kobiety wiejskie, pozostające kiedykolwiek w związkach małżeńskich, są częściej głowami jednoosobowych gospodarstw niż kobiety w miastach, a różnice w poziomie wskaźników obu płci są zdecydowanie mniejsze na wsi (tab. II.21). W strukturze wieloosobowych gospodarstw dominują dwuosobowe zespoły, a udział bardziej licznych, szczególnie 5- i więcej osobowych nie przekracza 10% ogółu gospodarstw dla każdej płci, chociaż poziom wskaźników jest wyższy niż w miastach.

Tendencje zmian w liczbie i strukturze wielkości gospodarstw domowych kierowanych przez osoby w pozostałym stanie cywilnym w latach 1988–1995 na wsi nie odbiegają od podstawowych prawidłowości obserwowanych w miastach. Generalnie wzrasta liczba gospodarstw, których głową jest mężczyzna lub kobieta pozostający wcześniej w związkach małżeńskich. Stopień wzrostu na wsi jest mniejszy niż w miastach, szczególnie dla płci męskiej. W strukturze wielkości gospodarstw największe zmiany dotyczą małych liczebnie zespołów. Odsetek ich wykazuje znaczny wzrost przy spadku udziału 5- i więcej osobowych, szczególnie kierowanych przez kobiety (z wyjątkiem piotrkowskiego). Zróżnicowany kierunek zmian obserwuje się w dynamice liczby i udziałów gospodarstw jednoosobowych. W piotrkowskim i plockim następuje niewielki wzrost wskaźników dla mężczyzn,

Tabela II.21

Struktura wielkości gospodarstw domowych osób w pozostałym stanie cywilnym na obszarze wsi województw Ziemi Łódzkiej w roku 1995 r.

Województwo	Gospodarstwa domowe											
	ogółem w tys.	o liczbie osób (w % ogółem)					ogółem w tys.	o liczbie osób (w % ogółem)				
		1	2	3	4	5 i więcej		1	2	3	4	5 i więcej
	1995						1988 = 100					
	Pozostali											
Łódzkie	1,2	64,8	19,2	7,2	5,2	3,6	111,8	96,7	122,3	88,9	118,2	75,0
Piotrkowskie	4,1	61,5	17,6	7,0	5,5	8,4	102,5	103,5	104,5	89,7	91,7	100,0
Płockie	3,0	60,1	20,9	6,9	4,8	7,3	107,1	102,0	117,4	76,7	90,6	81,1
Sieradzkie	2,9	57,6	16,7	11,0	6,1	8,6	99,8	95,2	99,4	119,6	119,6	102,4
Skierniewickie	3,0	60,9	17,9	11,9	3,7	5,6	112,1	100,3	103,5	130,8	66,1	130,4
	Pozostałe											
Łódzkie	4,2	52,7	23,2	12,9	5,8	5,4	115,3	92,3	122,8	107,5	98,3	88,5
Piotrkowskie	17,0	53,7	20,1	11,1	5,4	9,7	109,0	94,7	104,7	114,4	91,5	114,1
Płockie	12,0	54,6	18,9	10,9	7,1	8,5	110,1	101,3	100,0	102,8	100,0	89,5
Sieradzkie	10,9	55,4	17,5	9,8	8,7	8,6	101,6	97,4	100,6	96,1	135,9	94,5
Skierniewickie	11,5	59,9	17,2	9,9	6,7	6,3	113,4	106,8	89,1	104,2	111,7	69,2

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Spisu Powszechnego dla Województw z 1988 r. i Mikrospisu z 1995.

a w plockim i skierniewickim dla płci żeńskiej. W pozostałych województwach spada udział jednoosobowych gospodarstw mężczyzn i kobiet, znajdujących się wcześniej w związkach małżeńskich.

Zbiorowość jednoosobowych gospodarstw tworzą osoby rozwiedzione i owdowiałe. Analiza przyczyn rozpadu małżeństw wskazuje, że w Polsce zdecydowana większość związków ustaje na skutek zgonu współmałżonka, a dotyczy to szczególnie starszych roczników [Kuciarska-Ciesielska 1997]. Wniosek ten znajduje potwierdzenie w strukturze wieku głów jednoosobowych gospodarstw domowych (tab. II.22). Mężczyźni młodzi w wieku 15–29 lat tworzą częściej gospodarstwa jednoosobowe niż kobiety i to zarówno w miastach, jak i na wsi, ale udział ich w ogólnej liczbie jest najmniejszy i waha się w granicach około 10–15% w miastach i około 8–10% na wsi.

Tabela II.22

Gospodarstwa jednoosobowe osób, w „pozostałym stanie cywilnym” według płci i wieku głowy gospodarstwa w województwach Ziemi Łódzkiej w 1995 r.

Płeć i wiek	Łódzkie	Piotrkowskie	Płockie	Sieradzkie	Skierniewickie
Miasta					
Mężczyźni	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
15–29	15,7	9,9	11,3	12,4	11,3
30–59	56,6	59,3	60,2	56,6	64,3
60 i więcej	27,7	30,8	28,5	31,0	24,4
Kobiety	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
15–29	6,3	4,3	5,6	5,6	5,1
30–59	28,2	27,3	30,4	32,5	28,8
60 i więcej	65,5	68,4	64,0	61,9	66,1
Wieś					
Mężczyźni	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
15–29	8,3	8,7	10,6	8,6	10,1
30–59	53,8	46,2	51,2	53,1	52,1
60 i więcej	37,9	54,1	38,2	38,3	37,8
Kobiety	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
15,29	3,5	1,6	2,4	2,2	2,1
30–59	17,6	11,8	14,8	10,2	14,1
60 i więcej	78,9	86,6	82,8	87,6	83,8

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Mikrospisu 1995.

Można przypuszczać, że są to przede wszystkim gospodarstwa osób rozwiedzionych, na co wskazują statystyki rozwodów. Najczęściej rozwiązywane są małżeństwa osób będących w wieku 15–29 lat, z dominantą

przypadającą w przedziale 20–24 lata. Odsetek mężczyzn, którzy rozwiedli się będąc w wieku 15–29 lat, kształtuje się na poziomie około 85% rozwodzących się mężczyzn ogółem, a u kobiet przekracza 90% rozwodów tej płci. Tendencja taka utrzymuje się od 1980 r. we wszystkich województwach Ziemi Łódzkiej. Większy udział męskich głów jednoosobowych gospodarstw domowych w tej grupie wieku wydaje się zrozumiały ze względu na fakt, że w wyniku rozwodu matka częściej pozostaje z dziećmi tworząc wieloosobowe gospodarstwo.

Znaczne różnice w udziałach gospodarstw jednoosobowych dla płci męskiej i żeńskiej widoczne są w następnych przedziałach wieku.

W zbiorowości mężczyzn dominują gospodarstwa tworzone przez osoby w wieku 30–59 lat, a udziały ich w ogólnej liczbie męskich głów gospodarstw jednoosobowych sięgają 57–64% w miastach i oscylują wokół 50% na wsi. W grupie wieku mężczyzn 60 lat i więcej odsetek ten jest niższy i kształtuje się na poziomie około 30% lub poniżej, w miastach i około 38% na wsi (z wyjątkiem piotrkowskiego ze wskaźnikiem ponad 45%). Jest to grupa mężczyzn rozwiedzionych oraz wdowców, i jak można przypuszczać, z przewagą tych pierwszych. Liczba rozwodzących się mężczyzn w tej grupie wiekowej maleje w stosunku do najmłodszych roczników, ale jest drugą co do wielkości w całej populacji z udziałem na poziomie około 15% ogólnej liczby rozwiedzionych. W zbiorowości głów gospodarstw są niewątpliwie osoby, które nie podjęły ostatecznych decyzji dotyczących tworzenia gospodarstwa domowego. Potwierdzeniem tej tezy jest spadek udziałów gospodarstw jednoosobowych wśród mężczyzn w najstarszej grupie wieku.

Rozkład odsetków w zbiorowości żeńskich głów gospodarstw jednoosobowych w poszczególnych przedziałach wieku jest dokładnie odwrotny niż dla płci męskiej. Kobiety są najczęściej głowami jednoosobowych gospodarstw w wieku 60 lat i więcej. W miastach odsetek ten kształtuje się na poziomie około 62–68%, na wsi przekracza na ogół 80%, osiągając w piotrkowskim około 87%. Udział gospodarstw kierowanych przez kobiety w wieku 30–59 lat oscyluje w miastach wokół 30%, na wsi jest zdecydowanie niższy, od 10,2% w sieradzkim do 17,6% w łódzkim.

Różnice struktur wieku jednoosobowych gospodarstw domowych mężczyzn i kobiet w pozostałym stanie cywilnym są konsekwencją splotu czynników natury demograficznej, społecznej, ekonomicznej, jak również odmiennego podejścia do rodziny i sposobu gospodarowania, szczególnie osób w podeszłym wieku [Wieczorek 1990].

Mężczyźni rozwodzący się w średnim wieku częściej pozostają samotni niż wdowcy. Wynika to z faktu, że dzieci z rozbitych małżeństw na ogół pozostają z matką. Rozwiedzeni, nie obarczeni obowiązkami rodzinnymi, niejednokrotnie decydują się na zawarcie powtórnego związku, zaś owdowiali dołączają do gospodarstw dorosłych dzieci, czego poparciem jest spadek

odsetka jednoosobowych gospodarstw mężczyzn w wieku 60 i więcej lat. Należy zaznaczyć, że liczba rozwodów wśród starszych mężczyzn jest znikoma, a ich udział w populacji wynosi około 1,2%. Brak danych nie daje możliwości oceny, jaka grupa „samotnych” pozostaje w nieformalnych związkach.

Kobiety w średnim wieku, pozostające po rozpadzie związku małżeńskiego z dziećmi, tworzą gospodarstwa wieloosobowe, a jedynie bezdzietne decydują się na samotne gospodarowanie, o czym świadczą relatywnie niskie odsetki jednoosobowych gospodarstw domowych kobiet w wieku 30–59 lat. Intensywny wzrost tych wskaźników w wieku 60 lat i więcej wskazuje, że kobiety jednak częściej podejmują decyzję o tworzeniu jednoosobowych gospodarstw niż mężczyźni. W zbiorowości tej niewątpliwie dominują wdowy (udział rozwiedzionych nie przekracza w tej grupie wieku 1% ogółu rozwodów danego województwa), które po zgonie współmałżonka preferują samodzielne utrzymanie się i zamieszkiwanie, często w pobliżu dzieci, niż tworzenie wielopokoleniowego gospodarstwa domowego [Szatur-Jaworska 1999].

Rozpad związków małżeńskich jest jedną z przyczyn zmieniającej się struktury rodzinnych gospodarstw domowych, wśród których utrwała się pozycja rodziców samotnie wychowujących dzieci, określanych mianem rodzin niepełnych.

Według danych spisowych liczba tych rodzin od 1978 r. wykazuje systematyczny wzrost. Zdecydowaną większość stanowią matki samotnie wychowujące dzieci, których udział wśród ogółu rodzin osiąga w 1995 r. poziom około 20% w łódzkim i około 15% w każdym z pozostałych województw Ziemi Łódzkiej, udział rodzin kierowanych przez samotnych ojców wynosi w tym czasie około 1,7%.

Liczba rodzin niepełnych wzrasta w 1995 r. w stosunku do 1988 r. od 7,8% w łódzkim do 16,6% w piotrkowskim. Jednocześnie niemal w takim samym tempie rośnie udział tych rodzin w ogólnej liczbie rodzin danego województwa. Dotychczas wzrost liczby i udziału rodzin niepełnych był charakterystyczny dla miast. W latach 1988–1995 stopień zmian w poziomie wskaźników jest niemal jednakowy w miastach i na wsi, w niektórych województwach bardziej intensywny na obszarach wiejskich. Przyczyny tego zjawiska, w pewnym stopniu, można tłumaczyć analizując strukturę wieku matek samotnie wychowujących dzieci (tab. Z.II.10).

Liczba rodzin kierowanych przez samotne kobiety w 1995 r. rośnie wraz ze wzrostem wieku, osiągając najwyższy poziom dla kobiet pięćdziesięcioletnich i starszych. Zmiany w porównaniu z 1988 r. są różnokierunkowe dla poszczególnych grup wieku matek, ale obserwuje się pewne stałe prawidłowości dla miast i wsi.

Generalnie spada liczba matek z dziećmi w najmłodszej grupie wieku (z wyjątkiem sieradzkiego legitymującego się ponad 26% wzrostem), ale jest

to przede wszystkim udziałem wsi, tendencja spadkowa utrzymuje się tutaj w przedziałach wieku matki 25–29 i 30–34 lat. W miastach liczba samotnych matek do 25 roku życia, tworzących odrębną rodzinę, wzrasta w większości województw. W następnych grupach wiekowych liczba ta wykazuje tendencję spadkową. Ponowny wzrost dotyczy liczby rodzin niepełnych dla matek w wieku 40 i więcej lat w miastach oraz 35 lat i więcej na wsi. Najbardziej intensywny przyrost liczby matek samotnie utrzymujących dzieci widoczny jest w przedziale 40–49 lat w miastach i na wsi.

Przyczyn tego zjawiska można upatrywać w zmianach struktury demograficznej ludności związanej m. in. z procesem starzenia się ludności, nadumieralnością mężczyzn, wzrostem natężenia rozwodów wśród młodych małżeństw. Nie sposób pominąć zmian w sytuacji ekonomicznej i mieszkaniowej rodzin, które mają swój udział w przyczynach rozwodów [Wieczorek 1990].

Jak już wspomniano, największe natężenie rozwodów przypada w wieku kobiet 20–24 lata, ale jednocześnie w tym przedziale wieku obserwuje się spadek liczby bezdzietnych małżeństw. Można przypuszczać, że znaczna część rozwiedzionych młodych kobiet z dziećmi pozostaje w gospodarstwach domowych rodziców lub starszych samotnych matek. Znajduje to swoje potwierdzenie w intensywnym przyroście liczby matek z dziećmi w średnim i starszym wieku.

Matki samotnie utrzymujące dzieci do 24 lat kierują na ogół taką samą liczebnie, lub niewiele większą, rodziną w 1995 r. jak w 1988 r. (tab. Z.II.11). Wzrasta przeciętna wielkość rodzin najmłodszych matek w czterech województwach (wyjątek piotrkowskie), ale w łódzkim i plockim wzrost ten jest udziałem miast, a w sieradzkim i skierniewickim udziałem wsi. W pozostałych grupach wieku matek zmiany są zróżnicowane i różnokierunkowe. Na obszarach wiejskich na ogół przeciętna rodzina samotnych matek ulega zmniejszeniu, a dotyczy to większości kobiet w najmłodszych i średnich grupach wieku. Do wyjątków należą sieradzkie i skierniewickie, które charakteryzują się znacznym przyrostem średniej wielkości rodziny w zbiorowości matek w wieku do 34 lat. W miastach wielkość niepełnej rodziny zwiększa się w zespołach kierowanych przez matki w średnim wieku oraz, w niektórych województwach, przez kobiety w wieku 50 i więcej lat.

Przeprowadzona analiza wskazuje, że trudno doszukać się prawidłowości w przekształceniach średniej wielkości rodzin kierowanych przez samotne matki. W większości województw przeciętna liczba dzieci pozostających na utrzymaniu młodych matek ulega zmniejszeniu. Można sądzić, że jest to efektem zmniejszającej się płodności małżeńskiej. Wzrost przeciętnej liczby dzieci na utrzymaniu matek w średnim wieku jest prawdopodobnie wynikiem rozpadu starszych stażem małżeństw i pozostawianiem dzieci w gospodarstwie rodzinnym rozwiedzionych i owdowiałych kobiet. Czynniki ekonomiczne,

będący m. in. przyczyną opóźnienia się samodzielnego startu dorosłych dzieci, powoduje wzrost wielkości rodzin niepełnych tworzonych przez samotne matki w starszym wieku.

Różnorodny charakter zmian w poszczególnych województwach Ziemi Łódzkiej wskazuje na nieco odmienny przebieg procesów demograficznych, ekonomicznych i społecznych w przekroju terytorialnym. Złożoność analizy tych procesów wymaga odpowiedniej bazy danych empirycznych, szczególnie w zakresie stanu cywilnego ludności w powiązaniu ze składem gospodarstw domowych oraz struktury nieformalnych związków według podstawowych cech demograficznych osób tworzących te związki.

4. Zakończenie

Ocena wpływu liczby zawieranych i rozwiązywanych związków małżeńskich na rozwój liczby gospodarstw domowych nie jest jednoznaczna. Małżeństwa i rozwody są zbiorem następujących po sobie zdarzeń, związanych bezpośrednio z procesem tworzenia i rozpadu rodziny.

Początek życia rodzinnego w większości krajów kojarzy się z zawarciem formalnego związku małżeńskiego, dopiero następne decyzje dotyczą tworzenia gospodarstwa domowego. Związane są one na ogół ze sposobem zamieszkiwania, co przenosi proces tworzenia rodziny na poziom gospodarstwa domowego.

Rozwód jest jedną z przyczyn ustania małżeństwa i jednocześnie rozpadu rodziny oraz jej odtwarzania w powtórnych, formalnych lub nieformalnych związkach. Kobiety i mężczyźni po rozwiązaniu małżeństwa wybierają różnorodne ścieżki organizowania życia i zamieszkiwania. Decyzje o tworzeniu gospodarstwa domowego związane są na ogół z wiekiem, płcią oraz stanem rodzinnym osób rozwiedzionych.

Ewolucja struktur gospodarstw domowych i rodzin ma złożony charakter, a kierunki zmian niejednokrotnie są sprzeczne. Z jednej strony obserwuje się rozwój w kierunku osłabienia, a nawet zanikania, norm rodzinnych. Przejawem tego jest odkładanie zawierania formalnego związku i tworzenia rodziny, pojawienie się nierodzinnych stylów życia i utrzymujące się na wysokim poziomie stopy rozpadu małżeństw i rodzin. Z drugiej strony, życie rodzinne w dominującej grupie społeczeństwa jest wysoko cenione. Większość młodego pokolenia tworzy rodzinę i preferuje posiadanie przynajmniej jednego dziecka. Wiele tradycyjnych struktur przetrwało i nadal funkcjonuje, pełniąc ważne role w społeczeństwie.

Większość badaczy zgadza się, że małżeństwo i rodzina jako instytucja społeczna jest osłabiona, a nawet, w niektórych krajach, funkcjonowanie jej w tradycyjnej formie jest bardzo zagrożone. Daje to początek zróżnicowanych schematów rodzinnych, układów indywidualnych mających odzwierciedlenie

w coraz większej niezależności formalnych struktur gospodarstw domowych i nieformalnych związków rodzinnych. Jednocześnie społeczeństwo staje się bardziej tolerancyjne w stosunku do form pozamałżeńskiej kohabitacji, zakładania i rozwiązywania rodziny, rodzicielstwa.

Odkładanie momentu tworzenia rodziny związane jest niejednokrotnie z przejściowym, lub trwałym, kreowaniem nowego składu gospodarstwa domowego. Wydarzenia demograficzne mają decydujący wpływ na ilościowy rozwój gospodarstw domowych, ale nie mogą być rozpatrywane w izolacji od czynników natury pozademograficznej.

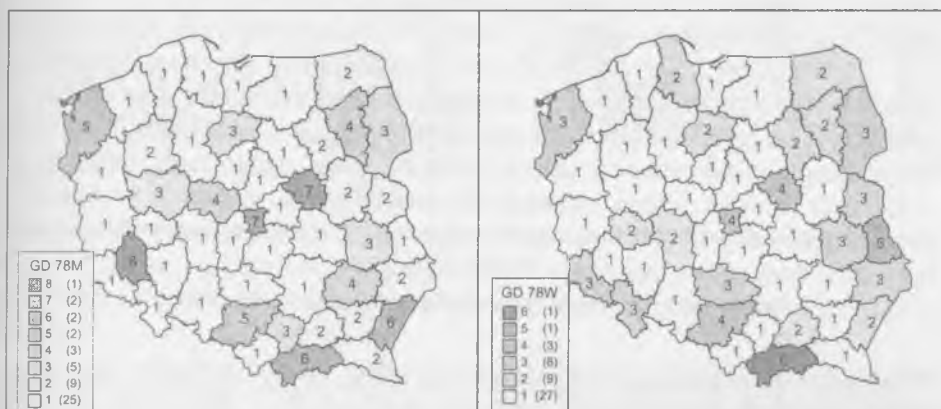
Ważną rolę w procesie tworzenia gospodarstw domowych przypisuje się sytuacji ekonomicznej oraz mieszkaniowej społeczeństwa. Zdaniem specjalistów zawieranie związków małżeńskich połączone z samodzielnością ekonomiczną i mieszkaniową wpływa na wzrost liczby gospodarstw domowych, natomiast w przypadku rozwodów wpływ ten nie jest tak oczywisty. Większość autorów wyraża jednak pogląd, że zarówno małżeństwa, jak i rozwody mają istotne znaczenie w przekształceniach struktur gospodarstw domowych i rodzin. Zróżnicowanie tych struktur w układzie terytorialnym spowodowane jest często odmiennością kulturową, tradycjami wyznaniowymi oraz poglądami na temat wzorców małżeństwa i rodziny.

Ogół czynników kształtujących proces rozwoju gospodarstw domowych powoduje, że w badanym okresie na obszarze danego kontynentu i każdego kraju funkcjonują obok siebie kombinacje tradycyjnych i nowoczesnych struktur gospodarstw domowych. Potwierdzeniem tego wniosku jest obszar Europy, na którym spotykamy nowoczesne struktury w krajach skandynawskich, Holandii oraz dominujący schemat tradycyjnych układów rodzinnych na południu kontynentu.

Na terytorium naszego kraju wiele trendów rozwoju struktur gospodarstw domowych i rodzin nie odbiega swym charakterem od europejskich. Obecnie mamy sytuację, w której schematy tradycyjnej i nowoczesnej rodziny oraz różnorodne struktury gospodarstw domowych współistnieją w złożonych i przenikających się nawzajem kombinacjach. Polska, podobnie jak inne kraje, charakteryzuje się pewnym specyficznym połączeniem tradycyjnych i nowoczesnych elementów. Główna linia podziału przebiega pomiędzy obszarami miast i wsi, ale nie oznacza to jednorodności wewnątrz każdego z nich. Przestrzenne zróżnicowanie struktur wynika z odmienności przebiegu procesów demograficznych, transformacji gospodarczej oraz przywiązania do tradycji kulturowych i wyznaniowych.

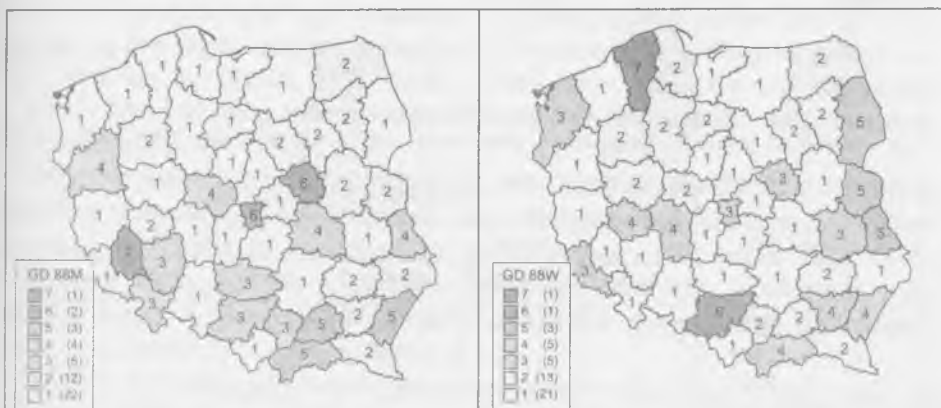
Potwierdzeniem tej tezy jest prezentowana typologia województw z punktu widzenia wielkości gospodarstw domowych dokonana metodą taksonomii struktur [Chomątowski, Sokołowski 1978] odrębnie dla miast i wsi w latach 1978, 1988 i 1995. Dopuszczalny (krytyczny) poziom podobieństwa (jednorodności) struktur w tej metodzie przyjmuje się arbitralnie. Symulacja

kolejnych podziałów wykazała, że zasadne jest przyjęcie różnych progów podobieństwa tworzonych grup dla miast i wsi odpowiednio na poziomie: $\alpha=0,05$ i $\alpha=0,075$. Wartość $\alpha=0,05$ oznacza co najmniej 95% jednorodność struktur województw w ramach tworzonych rejonów (tym samym co najwyżej 5% ich niepodobieństwo), natomiast $\alpha=0,075$ jednorodność co najmniej 92,5% (co jest równoważne co najwyżej 7,5% niepodobieństwu). Uzyskane wyniki empiryczne badań najlepiej ilustrują rys. II.1–3.

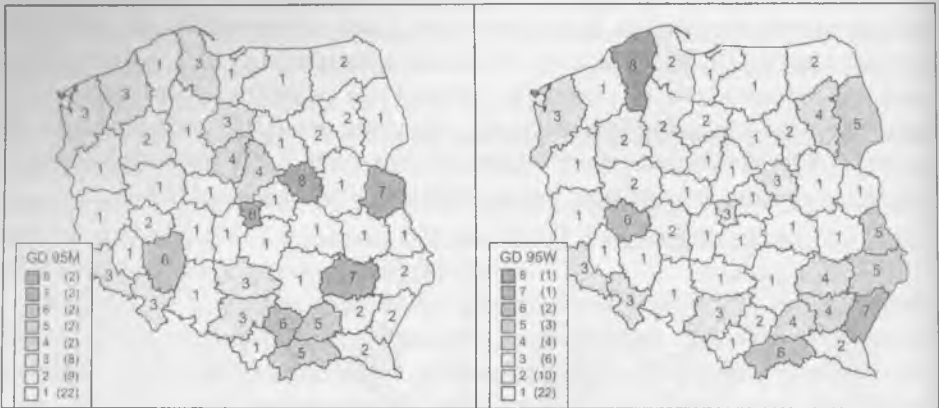
Rys. II.1. Typologia województw ze względu na strukturę gospodarstw domowych miast i wsi w roku 1978

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Narodowego Spisu Powszechnego z 1978 r.

Rys. II.2. Typologia województw ze względu na strukturę gospodarstw domowych miast i wsi w roku 1988

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Narodowego Spisu Powszechnego z 1988 r.

Rys. II.3. Typologia województw ze względu na strukturę gospodarstw domowych miast i wsi w roku 1995

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Mikrospisu 1995 r.

Analiza porównawcza zgodności par uzyskanych typologii dla miast i wsi w jednorodnych momentach czasu wykazuje istnienie istotnych rozbieżności pomiędzy uzyskanymi podziałami. Spostrzeżenie to dotyczy wszystkich par typologii.

Analogiczne spostrzeżenie o istnieniu istotnych rozbieżności pomiędzy uzyskanymi podziałami dotyczy także porównań jednorodnych par typologii w czasie.

Tabela II.23

Podobieństwo typologii województw
ze względu na strukturę gospodarstw domowych miast i wsi w latach 1978, 1988, 1995

Typologia dla		Podobieństwo typologii dla					
		miast			wsi		
		1978	1988	1995	1978	1988	1995
Miast	1978	x	0,7426	0,7085	0,6468	x	x
	1988		x	0,7493	x	0,6435	x
	1995			x	x	x	0,7343
Wsi	1978	0,6468	x	x	x	0,7294	0,7397
	1988	x	0,6435	x		x	0,8530
	1995	x	x	0,7343			x

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Narodowych Spisów Powszechnych z lat 1978, 1988, i Mikrospisu 1995.

Formalnym statystycznym wskaźnikiem stopnia podobieństwa par uzyskanych typologii jest miara podobieństwa poszczególnych rejonizacji – $P(A,B)$ ($0 \leq P(A,B) \leq 1$) [Podolec, Zając 1978], której wartości zawiera tab. II.23. Relatywnie najkorzystniejsze, choć niezadowalające, jest podobieństwo typologii struktury gospodarstw domowych na obszarach wsi w latach 1988 i 1995 (0,853). Największe różnice pod względem wielkości gospodarstw domowych wykazują struktury w miastach i na wsi w roku 1988 (0,6435). Wartość miernika $P(A,B) \leq 0,75$ w pełni uzasadniają tezę o niejednorodności struktur wielkości gospodarstw domowych w granicach obranego arbitralnie krytycznego poziomu podobieństwa tak dla miast, jak i wsi.

Jakościowa ocena uzyskanych wyników znajduje najlepiej swoje odzwierciedlenie w wartościach podstawowych charakterystyk statystycznych, jakimi są: poziom minimalny, maksymalny, średni i odchylenie standardowe wskaźników struktury w wydzielonych rejonach. Dzięki analizie tych mierników pełniejszą jest charakterystyka poszczególnych typów uzyskanych rejonów, które są jednorodne (na poziomie obranego progu podobieństwa) z punktu widzenia struktury gospodarstw domowych (tab. Z.II.12, Z.II.13, Z.II.14.).

Przeprowadzony podział obszarów miast i wsi dla 49 województw Polski w latach 1978, 1988, 1995 wyraźnie wskazuje na nieustanny proces przemian struktur wielkości gospodarstw domowych w czasie i przestrzeni.

Zdecydowanie większe rozbieżności w typologii miast w okresie 1978–1995 w porównaniu z poszczególnymi podokresami lat 1978–1988 i 1988–1995 wskazują, że proces przemian jest długi, ale wraz z upływem czasu następuje zbliżanie się struktur poszczególnych grup typologicznych. Wniosek ten potwierdza analiza typologii obszarów wiejskich, gdzie proces zbliżania się struktur w czasie jest bardziej widoczny niż w miastach. Wskaźniki podobieństwa struktur w latach 1978–1988 i 1988–1995 zmieniły się dla miast w niewielkim stopniu, dla obszarów wiejskich różnica ta jest wyraźna (odpowiednio 0,7294 i 0,8530).

Podobne wnioski można sformułować przy porównaniu struktur wielkości gospodarstw domowych relacji miasto–wieś. Obliczone wskaźniki podobieństwa wskazują, że odrębność tych struktur nie zmieniała się w latach 1978–1988, ale dystans zmniejszył się w okresie 1988–1995, co może świadczyć o rozpoczęciu procesu zbliżania się struktur wielkości gospodarstw domowych miast i wsi.

Analiza wydzielonych homogenicznych rejonów dla miast i wsi wskazuje zmienność ich liczby oraz składu województw w latach objętych obserwacją.

Dla struktur wielkości gospodarstw domowych w miastach wyróżnia się 8 jednorodnych typologicznie rejonów, wśród których znajduje się jeden, jednoelementowy odbiegający swą strukturą od pozostałych (woj. legnickie). Największy liczebnie, 25-elementowy zbiór, skupia w swym składzie (miejscami

zwarty terytorialnie) obszar północnej Polski oraz znaczną liczbę województw zachodnich i pasa środkowego. Dużą jednorodnością struktur charakteryzują się województwa wschodnie, spośród których aż 8 znajduje się w 9-elementowym rejonie. W zbiorze homogenicznych obiektów występują też trzy dwuelementowe rejony skupiające na ogół rozproszone terytorialnie województwa.

Podział miejskich obszarów 49 województw w 1995 r. daje również 8 typologicznie jednorodnych rejonów w tym 5 dwuelementowych, jeden najliczniejszy składający się z 22 województw oraz dwa mniejsze liczebnie skupiające po 8 i 9 województw.

W badanym okresie, pomimo niezmienniej liczby rejonów, ich skład w znacznej mierze zmienił się, czego przyczyną są przeobrażenia struktur wielkości gospodarstw domowych przebiegające z różną intensywnością w miastach poszczególnych województw. W kolejnych latach niezmienny jest skład dwuelementowego zbioru województw warszawskiego i łódzkiego. Rejon ten charakteryzuje się wysokim udziałem małych liczebnie gospodarstw domowych, zdecydowanie odbiegającym od pozostałych rejonów, i relatywnie niskim odsetkiem gospodarstw 5- i więcej osobowych. W 1995 r. w stosunku do 1978 r. następuje ponad 10% wzrost udziału jednoosobowych i niemal 10% 2-osobowych gospodarstw przy stabilizacji 4-osobowych oraz 15% spadku 3-osobowych i około 8% 5- i więcej osobowych zespołów. Potwierdza to wniosek o tym, że przemiany struktur gospodarstw domowych będące odzwierciedleniem, w dominującym stopniu, przeobrażeń struktury demograficznej ludności są charakterystyczne dla obszarów, na których znajdują się wielkomiejskie ośrodki. Dotyczy to również nowo powstających województw, do których przenikają miejskie wzorce zachowań, o czym świadczą istotne zmiany struktur w rejonie skupiającym województwa płockie i włocławskie. W tym ostatnim przypadku duże znaczenie ma niewątpliwie dynamiczny rozwój ekonomiczny miast, które otrzymały status ośrodków wojewódzkich.

Specyficzną strukturą wielkości gospodarstw domowych legitymuje się województwo legnickie tworzące w 1978 r. i 1988 r. osobny, jednoelementowy rejon. Odrębność ta dotyczy przede wszystkim wysokiego udziału 3- i 4-osobowych gospodarstw domowych przy najniższym spośród wszystkich rejonów odsetka gospodarstw 1- i 2-osobowych. W latach 1978–1995 następują dość istotne przeobrażenia w układzie strukturalnym gospodarstw, przejawiające się wzrostem o ponad 23% w 1995 r. udziału jednoosobowych i około 16% spadkiem 5- i więcej osobowych zespołów. Zaistniałe przeobrażenia powodują, że w 1995 r. legnickie dołącza do najliczniejszego rejonu skupiającego aż 22 województwa.

W 1995 r. wyróżniającym się spośród wszystkich homogenicznych miejskich rejonów jest obiekt skupiający w swym składzie dwa odległe terytorialnie

województwa białkopodlaskie i toruńskie. Obserwuje się tutaj niemal równomierny rozkład odsetków 2-, 3- oraz 5- i więcej osobowych gospodarstw domowych przy najniższym udziale jednoosobowych i dominującym (25%) 4-osobowych zespołów.

Pozostałe homogeniczne rejony różnią się udziałami poszczególnych typów gospodarstw domowych, ale największe rozbieżności występują w odsetkach 5- i więcej osobowych zespołów. Najwyższymi udziałami w 1995 r. legitymują się województwa leżące w południowo-wschodniej Polsce, a najniższymi województwa z wielkomijskimi ośrodkami.

Podział wiejskich obszarów województw w 1978 r. wskazuje na istnienie 6 jednorodnych rejonów, w tym 2 jednoelementowych dla chełmskiego i nowosądeckiego, 1 trzelementowego (warszawskie, katowickie, łódzkie) i jednego bardzo licznego, bo składającego się aż z 27 województw.

W 1995 r. liczba homogenicznych rejonów wzrasta do 8, wśród których jednoelementowe obiekty tworzą przemyskie i śląskie, dwuelementowy leszczyński i nowosądeckie, jeden trzelementowy skupiający województwa wschodnie (białostockie, chełmskie i zamojskie) oraz dwa dziesięcioelementowe i najliczniejszy, składający się z 22 województw tworzących często zwarte terytorialnie obszary.

Zasadnicze zmiany struktur gospodarstw domowych w latach 1978–1995 przejawiają się w znacznym przyroście odsetka 5- i więcej osobowych zespołów, sięgającego w 1995 r. od 34% w rejonie drugim skupiającym w swym składzie 10 rozproszonych terytorialnie województw do niemal 44% w rejonie obejmującym województwa leszczyńskie i nowosądeckie. Najwyższym udziałem jednoosobowych gospodarstw domowych na wsi charakteryzuje się rejon trzeci, obejmujący 10 województw, wśród których znajdują się warszawskie, katowickie i łódzkie.

Sformułowany wniosek o zbliżaniu się struktur poszczególnych grup typologicznych w czasie potwierdza się, ale tendencja zmian zmierza w kierunku wzrostu udziałów dużych liczebnie gospodarstw domowych we wszystkich rejonach. Zmiany te wyraźnie wskazują, że obok czynników natury demograficznej istotne znaczenie odgrywa sytuacja ekonomiczna wsi, prowadząca do powstania wielopokoleniowych gospodarstw domowych wspólnie gospodarujących i zamieszkujących.

Rozbieżności struktur wielkości gospodarstw domowych miast i wsi dotyczą na ogół udziałów jednoosobowych i najliczniejszych zespołów. Bardzo powolny proces zbliżania się struktur dotyczy przede wszystkim rejonów o wysokich udziałach 5- i więcej osobowych gospodarstw, których liczba w badanym okresie wykazuje tendencję rosnącą. Znaczna odmienność grup typologicznych charakterystyczna jest dla rejonów skupiających województwa z ośrodkami wielkomijskimi.

Dane statystyczne dotyczące gospodarstw domowych i rodzin publikowane są w obowiązującym w danym okresie podziale administracyjnym. Żadne z 49 byłych województw nie stanowi jednorodnego obszaru z punktu widzenia czynników kształtujących struktury rodzin i gospodarstw domowych. Najbardziej nowoczesne kierunki zmian widoczne są w miastach, szczególnie mających status ośrodków wielkomiejskich, natomiast bardziej tradycyjne struktury charakterystyczne są dla obszarów wiejskich i wschodnich terenów kraju. Można więc oczekiwać, że różnice struktur gospodarstw domowych będą się pogłębiać pomiędzy bardziej i mniej rozwijającymi się regionami Polski. Przyczyną tych różnic w okresie perspektywicznym może być słabnąca rola czynników demograficznych na rzecz wpływu czynników ekonomicznych, decydujących o rozwoju gospodarczym poszczególnych regionów. Sygnałem takich przekształceń jest obserwowana tendencja wzrostu liczby i udziału wielopokoleniowych, dużych liczebnie gospodarstw domowych, szczególnie w województwach pasa wschodniego.

Obszar Ziemi Łódzkiej obejmujący do końca 1998 r. pięć województw stanowiących Makroregion Środkowy nie jest typologicznie jednorodnym obiektem. Podstawowe różnice dotyczą odmienności struktur gospodarstw domowych w miastach i na wsi, ale druga linia podziału przebiega pomiędzy województwem łódzkim i pozostałymi jednostkami. Świadczy o tym fakt, że cztery województwa Ziemi Łódzkiej (piotrkowskie, płockie, sieradzkie, skierniewickie) znajdują się w tym samym typologicznie regionie w 1978 i 1988 r. W 1995 r. zmienia rejon płockie w typologii struktur miejskich gospodarstw domowych, natomiast województwo łódzkie w każdym z podziałów stanowi odrębny typologicznie obszar i to zarówno dla miast, jak i wsi.

W wyniku przeprowadzonej reformy podziału administracyjnego kraju obszar Ziemi Łódzkiej od 1.01.1999 r. obejmuje byłe województwo łódzkie, dominującą część terytorium województw piotrkowskiego, sieradzkiego i skierniewickiego oraz niewielką część płockiego. Należy przypuszczać, że z punktu widzenia procesów demograficznych obszar Ziemi Łódzkiej w nowych granicach nadal będzie stanowił dwa odrębne typologicznie rejony. Jednym z nich nadal będzie miasto Łódź, drugim pozostałe tereny. Proces ewolucji struktur gospodarstw domowych i rodzin w znacznym stopniu może być uwarunkowany perspektywami intensywności rozwoju gospodarczego i społecznego całego regionu.

Przeprowadzona analiza upoważnia do sformułowania wniosku, że coraz większe zróżnicowanie struktur gospodarstw domowych i rodzin wymaga dezagregacji danych w przekroju terytorialnym. Potrzeba bardziej szczegółowych informacji statystycznych rośnie w wyniku wzrastającej różnorodności i indywidualizacji życia rodzinnego. Pojawia się kilka schematów rodzinnych akceptowanych przez społeczeństwo zgodnie z ich potrzebami i warunkami

życia. Wiele trendów rozwojowych struktur gospodarstw domowych w świetle omawianych zagadnień nie jest ani zakończonych, ani ostatecznych. Jednolity jest jeden trend, jest to trend w kierunku akceptacji różnorodności.

Opracowania i materiały źródłowe:

- Blanc A. K., 1987, *The Formation and Dissolution of Second Unions: Marriage and Cohabitation in Sweden and Norway*, „Journal of Marriage and the Family”, vol. 49: 391–400.
- Chomątkowski S., Sokołowski A., 1978, *Taksonomia struktur*, „Przegląd Statystyczny”, nr 3.
- Cramer J. C., 1980, *Fertility and Female Employment: Problems of Causal Directions*, „American Sociological Review”, vol. 45: 167–190.
- Cutright P., 1974, *Components of Change in the Number of Female Family Heads Aged*, „Journal of Marriage and Family”, no 36.
- Ermisch J. F., Overton E., 1985, *Minimal Households Units: A New Approach to the Analysis of Household Formation*, „Population Studies”, vol. 39.
- Garfinkel I., McLanahan S., 1986, *Single Mothers and Their Children*. Washington, DC: Urban Institute, s. 15–45.
- Golini A., 1987, *Famille et ménage dans l'Italie récente*, „Population”, no 4–5.
- Goldscheider C., Goldscheider F. K., 1987, *Moving Out and Marriage*, „American Sociological Review”, vol. 52: 278–285.
- Heilig G., 1985, *Die Heiratsneigung lediger Frauen in der Bundesrepublik Deutschland: 1950–1984*, „Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft”, H. 11,4: 519–547.
- Hoffmann-Nowotny H.-J., 1987, *The Future of the Family*, *European Population Conference 1987*, IUSSP Helsinki.
- Hoffmann-Nowotny H.-J., 1988, *Weibliche Erwerbstätigkeit und Kinderzahl, [w:] Frauen-situation. Veränderungen in den letzten zwanzig Jahren*, pp. 219–250, Hrsg. U. Gerhart, Y. Schütz, Frankfurt: Suhrkamp.
- Höm J. M., Renneralm B., 1985, *Modern Family Initiation in Sweden. Experience of Women born between 1936 and 1960*, „European Journal of Population”, vol. 1: 81–112.
- Höpflinger F., 1984, *Cohort Fertility in Western Europe: Comparing Fertility Trends in Recent Births Cohorts*, „Genus”, no 40: 19–46.
- Höpflinger F., 1985, *Changing Marriage Behaviour: Some European Comparisons*, „Genus”, vol. 41: 41–64.
- Höpflinger F., 1987, *Wandel der Familienbildung in Westeuropa*, Frankfurt, Campus.
- Holzer J. Z., Kowalska I., 1997, *Fertility and Family Surveys in Countries of the ECE Region, Standard Country Report*, „Poland, Economic Studies”, no 10d.
- IIASA Conference, 1988, *Future Changes in Population Age Structures*, Sopron, Hungary, 18–21. Oct. 1988, Laxembourg.
- INED, 1987, *Seizième Rapport sur la situation démographique de la France*, „Population”, vol. 42.
- INED, 1988, *Dix-septième Rapport sur la situation démographique de la France*, „Population”, vol. 43: 727–798.
- Keilman, 1988, *Recent Trends in Family and Household Composition in Europe*, „European Journal of Population”, vol. 3: 297–325.
- Kiernan K. E., Eldridge S. M., 1985, *A Demographic Analysis of First Marriages in England and Wales, 1950–1980*, CPS–Research Paper 85–1, London: Centre for Population Studies.

- Kiernan K., 1986a, *Teenage Marriage and Marital Breakdown: A Longitudinal Study*, „Population Studies”, vol. 40: 35–54.
- Kiernan K., 1986b, *Leaving Home: Living Arrangements of Young People in Six West European Countries*, „European Journal of Population”, vol. 2: 177–184.
- Kiernan K., 1986c, *Transitions in Young Adulthood*, *British Society for Population Studies*, „Population Research in Britain” (10–12 Sept. 1986), Norwich, mimeo.
- Kobrin F. E., 1978, *Household Headship and Its Changes in the United States, 1940–1960, 1970*, „Journal of the American Association”, vol. 68: 793–800.
- Kuciarska-Ciesielska M., Marciniak G., Paradysz J., 1993, *Rozpad małżeństw w Polsce – przyczyny i skutki*, GUS, Warszawa.
- Langman L., 1986, *The Family: a „Sociocybernetic Approach to Theory and Policy*, [w:] *Sociocybernetic Paradoxes*, eds. F. Geyer, J. van de Zouwen, Beverly Hills: Sage.
- Lawrence L. S., 1988, *The Demographic Context of Recent Change in the Structure of American Households*, „Demography”, vol. 24, 4: 15–43.
- Lenzi R., 1980, *La situazione demografica dell'Italia*, „Genus”, vol. 35, 36, 1–2: 129–199.
- Lesthaeghe R., Meekers D., 1986, *Value Changes and the Dimensions of Familism in the European Community*, „European Journal of Population”, vol. 2: 225–268.
- Lüschen G., 1988, *Familial-verwandtschaftliche Netzwerke*, [w:] Nave-Herz R. (Hrsg.), *Wandel und Kontinuität der Familie in der Bundesrepublik Deutschland*, p. 145–172, Enke, Stuttgart.
- Meyer S., Schulze E., 1988, *Nichteheliche Lebensgemeinschaften – eine Möglichkeit zur Veränderung des Geschlechterverhältnisses*, „Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie”, vol. 40: 337–356.
- Monnier A., 1988, *La conjoncture démographique*, „Population”, vol. 43.
- Moorman E., Hernandez D. J., 1989, *Married-couple Families with Step, Adopted, and Biological Children*, „Demography”, vol. 26.
- Nave-Herz R., 1988, *Kinderlose Ehen. Eine empirische Situation über die Lebenssituation kinderloser Ehepaare und die Gründe für ihre Kinderlosigkeit*, Weinheim: Juventa.
- Nave-Herz R. (Hrsg.), 1988, *Wandel und Kontinuität der Familie in der Bundesrepublik Deutschland*, Enke, Stuttgart.
- Neubauer E., 1988, *Alleinerziehende Mütter und Väter – Eine Analyse der Gesamtsituation, Schriftenreihe des Bundesministers für Jugend, Familie, Frauen und Gesundheit*, Bd 219, Stuttgart: Kohlhammer.
- Niphuis-Nell M., 1979, *Kenmerken van vrijwillig kinderloze vrouwen in Nederland*, „Bevolking en gezin”, vol. 2L: 201–225.
- Norton A. J., Moorman J. E., 1987, *Marriage and divorce patterns of U.S. women*, „Journal of Marriage and the Family”, vol. 49, 3–4, s. 15–115.
- Nowak-Sapota W., 1997, *Przeobrażenia w strukturze gospodarstw domowych i rodzin*, [w:] *Procesy demograficzne w Makroregionie Środkowym*, red. J. T. Kowaleski, „Absolwent”, Łódź.
- Nowak-Sapota W., *Sytuacja mieszkaniowa ludności województwa łódzkiego*, [w:] *Perspektywy demograficzne Łodzi i województwa łódzkiego*, red. J. T. Kowaleski, P. Szukalski, UŁ, Łódź.
- Obraniak W., 2001, *Progniza ludności i gospodarstw domowych województwa łódzkiego do 2030 r.*, Urząd Statystyczny w Łodzi.
- Podolec B., Zajac K., 1978, *Ekonometryczne metody ustalania rejonów konsumpcji*, PWE, Warszawa.
- Pohl K., 1975, *Ergebnisse der Longitudinaluntersuchung Generatives Verhalten in der Bundesrepublik Deutschland: Charakteristik kinderloser Ehefrauen*, „Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft”, vol. 1: 53–65.
- Ross H. L., Sawhill I. V., 1975, *Time of Transition: The Growth of Families Headed by Women*, Washington, DC: Urban Inst., s. 99.

- Rydzewski P., 1998, *Typ procesu rozwodowego a przystosowanie porozwodowe kobiet ze środowisk wielkomiejskich na przykładzie Lublina*, „Studia Demograficzne”, nr 3/133, PAN.
- Sardon J.-P., 1986, *Evolution de la nuptialité et la divortialité en Europe depuis la fin des années, 1960*, „Population”, vol. 41.
- Szatur-Jaworska B., 1999, *Życie rodzinne ludzi starszych w Polsce*, „Polityka Społeczna”, nr 9.
- Schön R., Baj J., 1984a, *Cohort Marriage and Divorce in Twentieth Century Switzerland*, „Journal of Marriage and the Family”, vol. 46: 964–969.
- Schön R., Baj J., 1984a, *Twentieth Century Cohort Marriage and Divorce in Five Western Countries*, „Comparative Social Research”, vol. 7: 197–229.
- Schön R., Baj J., 1984b, *Twentieth-Century Cohort Marriage and Divorce in England and Wales*, „Population Studies”, vol. 38: 439–449.
- Smith H. I., Cutright P., 1985, *Components of Change in the Number of Female Family Heads Ages 15 to 44, an Update and Reanalysis: United States, 1940 to 1983*. „Social Science Research”, vol. 14, 226–250.
- Sweet J. A., 1984, *Components of change in the number of households: 1970–1980*, „Demography”, vol. 21: 129–140.
- Szukalski P., 2000, *Urodzenia pozamałżeńskie w Europie Zachodniej*, „Prace Instytutu Ekonometrii i Statystyki UŁ”, nr 129.
- Szukalski P., 2001, *Związki kohabitacyjne w krajach rozwiniętych*, „Wiadomości Statystyczne”, nr 1, s. 64–73.
- Vaskovics L., Buba H. P., u.a. 1988, *Soziale Lage von Verwitweten. Vergleichende Datenanalyse zur demographischen, sozialen und wirtschaftlichen Lage von Verwitweten in der BRD*, *Schriftenreihe des Bundesministers für Jugend, Familie, Frauen und Gesundheit*, Bd 169, Stuttgart: Kohlhammer.
- Witte J., Lahmann H., 1988, *Formation and Dissolution of One-Person Households in the United States and the Federal Republic of Germany*, „Sociology and Social Research”, vol. 73, 1: 31–42.
- Wieczorek M., 1990, *Demograficzne, społeczne i ekonomiczne uwarunkowania rozwodów w Polsce*, „Monografie i Opracowania”, SGPIS, Warszawa.
- Wojtkiewicz R. A., McLanahan S. S., Garfinkle I., 1990, *The Growth of Families Headed by Women*, *Demography*, s. 19–30.
- Wolf D. A., Soldo B. J., 1988, *Household Composition Choices of Older Unmarried Women*, „Demography”, vol. 25, 3, s. 387–404.